

Modernus miestas kaip socioekologinė struktūra: 1870–1914 metų Kauno miesto struktūros ir plėtros analizės bandymas

Aelita Ambrulevičiūtė, Darius Žiemelis

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, Universiteto g. 7, Vilnius
el. p.: aelita@fan.lt, dariusziemelis@inbox.lt

Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Vilniaus, Kauno, Gardino ekologija ir sanitarinė-higieninė sistema 1870–1914 m. Europos miestų modernizacijos kontekstuose“ Nr. S-MOD-17-9, vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamą veiklos kryptį *Modernybė Lietuvoje*.

Anotacija. Straipsnyje, pasitelkus Čikagos sociologijos mokyklos modernių miestų struktūros ir plėtros analizės idėjas, tiriama vieno iš Rusijos imperijos gubernijų centrų – 1870–1914 m. Kauno miesto – socioekologinė struktūra. Pirmojoje straipsnio dalyje pristatomas E. Burgesso „koncentrinis miesto modelis“, kuris laikytinas labiausiai reprezentatyvia modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės teorine priemone. Antrojoje dalyje šis modelis taikomas analizuojant 1870–1914 m. Kauno socioekologinę struktūrą. Išvadose pateikiamas atsakymas, kokioje modernaus miesto struktūros ir plėtros stadijoje buvo tiriamojo laikotarpio Kauno miestas. Tyrimo naujumą ir aktualumą atskleidžia: 1) pirmasis bandymas pateikti 1870–1914 m. Kauno miesto struktūros ir plėtros analizę pasitelkiant modernaus miesto socioekologines koncepcijas; 2) prisidėjimas prie tarpdisciplininio istorijos ir socialinių mokslų (būtent – miesto ekologijos teorijų) dialogo plėtros; 3) tęsiami Rusijos imperijos priklausomybės laikotarpio didžiųjų Lietuvos miestų socioekologinės struktūros tyrimai.

Esminiai žodžiai: modernus miestas, Čikagos sociologijos mokykla, E. Burgesso „koncentrinis miesto modelis“, Kauno miesto istorija.

Abstract. The article analyzes the socioecological structure of Kaunas city (one the centers of the Russian Empire’s provinces) in 1870–1914 based on the ideas for the analysis of the structure and development of modern cities proposed by the Chicago School of Sociology. The first part introduces Burgess’s “Concentric City Model”, which is considered to be the most representative

theoretical tool for modern urban structure and development analysis. In the second part, this model is applied to the analysis of the Kaunas socioecological structure in 1870–1914. The conclusions give an answer in which stage of the modern urban structure and development Kaunas city was during the period under investigation. The novelty and relevance of the research can be seen: 1) in the first attempt to present the analysis of the structure and development of Kaunas city in 1870–1914 with the help of socio-ecological concepts; 2) in the contribution to the development of interdisciplinary dialogue between history and social sciences (namely, urban ecology theories); 3) in the continuation of the research on the socioecological structure of the major cities of Lithuania during the period of the Russian Empire.

Keywords: modern city, Chicago School of Sociology, Burgess's Ring-Theory of City Development, Kaunas city history.

Įvadas

Nepriklausomybės laikotarpiu vis didesnę pagreitį įgyja lietuviškos miestų studijos. Jų tyrimų spektras gana platus: nuo miesto istorijos¹, architektūros², urbanistikos³ iki mies-

¹ Žr. visų pirma: GUDAVIČIUS, Edvardas. *Miestų atsiradimas Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1991; GLEMŽA, Liudas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

² Žr. visų pirma: *Lietuvos architektūros istorija: nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. II. Redaktorių kolegija: Algė Jankevičienė (redaktorių kolegijos pirmininkė) [et al.]. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994; *Lietuvos architektūros istorija: nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. III. Redakcinė kolegija: Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė (mokslinė redaktorė) [et al.]. Vilnius: Architektūros ir statybos institutas, Savastis, 2000; MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius: Mintis, 1991.

³ Žr., pavyzdžiui: DIJOKIENĖ, Dalia. Lietuvos miestų istorinių priemiesčių genezės, raidos ir vertybių ypatumai (Kaunas, Klaipėda, Kėdainiai). *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2006, t. 30, Nr. 4, p. 193–203; DIJOKIENĖ, Dalia. Vilniaus istorinių priemiesčių genezės, raidos ir vertybių ypatumai. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2006, t. 30, Nr. 2, p. 78–86; ČIURLIONIENĖ, Indrė. Vilniaus miesto plano transformacijos XVIII a. pab. – XIX a. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2009, t. 33, Nr. 1, p. 11–19; DIJOKIENĖ, Dalia; DŽERVUS, Petras. XX a. masinės statybos gyvenamųjų kompleksų fenomenas Lietuvoje europiniame industrinės statybos kontekste. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2011, t. 35, Nr. 2, p. 92–103. Apie Lietuvos urbanistikos tyrimų situaciją, problemas ir tendencijas nepriklausomybės laikotarpiu žr. BUTKUS, Tomas S. Lietuvos urbanistika: diskurso problema ir raidos perspektyvos. *Acta Academiae Artium Vilmensis*, 2013, t. 71, p. 47–58.

to atminties⁴ ir sociologijos tyrimų⁵. Tačiau šioje tyrimų įvairovėje stokojama atidesnio žvilgsnio į XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios Lietuvos miestų, priklausiusių Rusijos imperijai, raidos laikotarpį⁶. XIX a. antrosios – XX a. pirmosios pusės Lietuvos miestai patyrė modernizacijos ir su ja susijusius industrializacijos bei urbanizacijos procesus, tiesa, kiek lėtesnius, lyginant su kitais Rusijos imperijos miestais⁷. Lietuvos didžiuosiuose

⁴ Žr. visų pirma: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas: straipsnių rinkinys*. Sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009; *Atminties daugiashluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*. Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013; SAFRONOVAS, Vasilijus. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

⁵ Žr. visų pirma: KRANIAUSKAS, Liutauras; GEDUTIS, Aldis; ACUS, Arūnas; KRANIAUSKIENĖ, Sigita; VILUCKIENĖ, Jolita; SPIRIAJEVAS, Eduardas. *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012; ŽILYS, Apolonijus. *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05S). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius, 2015; ČIUPAILAITĖ, Dalia. *Būsto projektai kaip nauja erdvė posocialistiniame mieste*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05S). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014; TEREŠKINAS, Artūras; ŽILYS, Apolonijus. Emocijos ir socioerdvinė segregacija Lietuvos didmiesčiuose: ar aš galiu ką nors pakeisti? *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas = Culture and Society: Journal of Social Research*, 2013, Nr. 4 (2), p. 11–35.

⁶ Įsidėmėtinos išimty: LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje (*Acta Academia Artium Vilnensis*, t. 18). Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000; LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001; STATKUTĖ, Kristina. Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m. *Kauno istorijos metraštis*, 2004, Nr. 5, p. 149–195; *Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės: straipsnių rinkinys*. Sudarė Alma Lapinskienė. Vilnius: Literatūros ir tautosakos institutas, 2010; ASTRAMSKAS, Arūnas. *Kauno gubernijos miestų savivalda 1876–1915 metais*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018. „Imperinio Kauno“ laikotarpio tyrimai daugiausia apsiribojo Kauno tvirtovės problematika. Žr.: POCIŪNAS, Arvydas. Kauno tvirtovės žlugimas. *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 93–104; POCIŪNAS, Arvydas. Garlaiviai Kauno tvirtovėje. *Kauno istorijos metraštis*, 2002, t. 3, p. 99–104; VAIŠKIENĖ, I. Kauno fortų kompleksas, kareivinių pastatai Kaune. Iš: *Apsaugos problemos. Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003, p. 43–50; STEPONAITYTĖ, Nijolė. Kauno tvirtovės projektavimas ir statyba. *Urbanistika ir architektūra*, 2001, t. 25, Nr. 3, p. 15–27.

⁷ Antai didžioji etnografinės Lietuvos dalis bei Kuršo, Vidžemės ir Estijos gubernijos, kurios Rusijos politinės geografijos požiūriu buvo imperijos politinės periferijos, skyrėsi savo ekonominiu išsivystymu. Kuršo, Vidžemės ir Estijos gubernijos, kurių uostai (Ryga, Liepoja, Talinas) tapo imperijos „langais į Europą“, ekonomiškai vystėsi sparčiausiai. Į jų ekonomikas buvo investuojamas Rusijos ir užsienio kapitalas, kuriant įmones, kurios iš importuojamų dalių bei žaliavų gamino Rusijos rinkai santykinai aukštesnio technologinio lygio produkciją (mašinas ir įrengimus). Lietuva dėl politinių priežasčių (ją Rusijos vyriausybė laikė būsimojo karo teatru) ir uostų trūkumo tapo Rusijos, kaip pusiau periferinės kapitalistinėje pasaulio sistemoje (KPS) šalies, ekonominės erdvės kolonijine periferija. Būtent dėl šių aplinkybių Lietuvos, kaip kolonijinės dvigubos periferijos, ūkio orientacija buvo ne į pramonę, o į žaliavų tiekimą Rusijos imperijos centrams ir Vakarų rinkai. Rusijos imperijos, kaip pusiau periferinės šalies, ekonominė sankloda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvo valstybinis monopolistinis kapitalizmas. Plačiau apie Rusijos imperijos vietą KPS XVIII a. – XX a. pradžioje (iki 1914 m.) ir jos ekonominę organizaciją žr. NORKUS, Zenonas. Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 20–25.

miestuose (Vilniuje ir Kaune) jie intensyviau pasireiškė XIX a. paskutiniu trečdaliu⁸. Vykstant šiems procesams svarbų vaidmenį atliko 1870 m. ir 1892 m. *Miestų nuostatai*⁹, (sąlyginai) liberalizavę ir miestų administracijoms suteikę daugiau savarankiškumo sprendžiant įvairius su miestų ūkiu, gerove ir miesto plėtra susijusius klausimus¹⁰. Tai davė postūmį Rusijos imperijos miestų modernizacijai, paskatino juos augti¹¹. Pažymėtina, kad Kaune 1870 m. *Miestų nuostatai* įsigaliojo 1875 m.¹² Ši modernėjimo ir su tuo susijusį miestų plėtros procesą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas (1914 m.). Straipsnyje modernus miestas laikomas industriniu miestu, paremtu industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija¹³.

Kuo aktualūs modernaus miesto tyrimai? Kaip vaizdžiai išsireiškė vienas iš Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderių Robertas E. Parkas, modernus miestas – tai veidrodinis, kuriame atsispindi modernios visuomenės struktūra ir jos raidos dėsniai. Jis taip pat yra politinių ir ekonominių sistemų sankirta bei socialinių skirtumų manifestacijos

⁸ Plačiau žr. BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara; MEDIŠAUSKIENĖ, Zita; MIKNYS, Rimantas. *Lietuvos istorija. VIII tomas, I dalis: Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 74–95, 133–155, 307–468; ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų receptija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą. *Lietuvos istorijos studijos*, 2018, t. 41, p. 103–128.

⁹ Высочайше утвержденное Городовое Положение. Из: *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 2-ое. Санкт Петербург, 1874, т. XXXV, 16 июня 1870 г., № 48498; Высочайше утвержденное Городовое Положение. Из: *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 3-е. Санкт Петербург, 1895, т. XII, 11 июля 1892 г., № 8708.

¹⁰ Высочайше утвержденное Городовое Положение. Из: *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 2-ое. Санкт Петербург, 1874, т. XXXV, 16 июня 1870 г., № 48498, с. 55, 103–112; Высочайше утвержденное Городовое Положение. Из: *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 3-е. Санкт Петербург, 1895, т. XII, 11 июля 1892 г., № 8708, с. 36 (пункт 7), 108, 109, 112. Plačiau apie miestų savivaldos padėtį Rusijos imperijos miestuose prieš priimant *Miestų nuostatus* ir po jų žr. ASTRAMSKAS, Arūnas. *Kauno gubernijos miestų savivalda 1876–1915 metais*, p. 28–48.

¹¹ Apie Rusijos imperijos miestų modernizaciją ir su ja susijusius industrializacijos bei urbanizacijos procesus žr.: BROWER, Daniel. *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900*. Berkeley: University of California Press, 1990; THURSTON, Robert. *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914*. New York: Oxford University Press, 1987; LEWIS, Robert A.; ROWLAND, Richard H. Urbanization in Russia and the USSR: 1897–1966. *Annals of the Association of American Geographers*, 1969, Vol. 59, No. 4, p. 776–796; CORRSIN, Stephen. Urbanization and the Baltic Peoples: Riga and Tallinn before the First World War. *East European Quarterly*, 1978, Vol. 12, No. 1, p. 69–84; JAADLA, Hannalis; PUUR, Allan. The Impact of Water Supply and Sanitation on Infant Mortality: Individual-level Evidence from Tartu, Estonia, 1897–1900. *Population Studies*, 2016, Vol. 70, No. 2, p. 163–179.

¹² Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 6 июня. – О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний. Из: *Полное собрание законов Российской империи*, изд. 2-ое. Санкт Петербург, 1877, 29 апреля 1875 г., т. L, № 54640. 1870 m. patvirtinti *Miestų nuostatai* Kaune realiai pradėjo veikti 1876 m., o per 1878–1881 m. įsigaliojo ir kituose Kauno gubernijos apskričių miestuose. Žr. ASTRAMSKAS, Arūnas. *Kauno gubernijos miestų savivalda 1876–1915 metais*, p. 6.

¹³ Konceptualiausią Vakarų (kapitalistinio) modernaus miesto genezės aiškinimą yra pateikęs M. Weberis. Žr. WEBER, Max. *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*. Iš vokiečių k. vertė dr. J. Pajaujis. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1929, p. 248–264.

arena¹⁴. Tad atliekant modernaus miesto struktūros ir plėtros tendencijų tyrimą atveiriama viena iš galimybių pažinti jo visuomenę, nustatyti jos problemas ir numatyti jos ateities perspektyvas. Šio Lietuvos miestų modernėjimo tyrimo objektas – Kauno miesto modernėjimo atvejis, tikslas – išsiaiškinti, kokioje modernaus miesto plėtros stadijoje buvo XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios (1870–1914 m.) Kaunas – vienas iš Rusijos imperijos gubernijų centrų. Manome, kad Lietuvos miestų modernėjimo proceso XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje Rusijos imperijos priklausomybės kontekste tyrimai prisideda ir prie išsamesnio to meto visuomenės socialinės struktūros modernizacijos proceso, t. y. transformacijos iš luominės visuomenės į klasinę visuomenę, pažinimo.

Miestui, kaip sudėtingai socialinei ekonominei struktūrai, pažinti būtini tam tikri teoriniai-metodologiniai rėmai. Čikagos miesto sociologijos mokykla šiam tyrimui buvo pasirinkta neatsitiktinai. Ji pirmiausia siejama su XX a. pirmojoje pusėje Roberto Parko ir Ernesto Burgesso sukurta ekologine modernių miestų tyrimų koncepcija¹⁵ ir Luiso Wrighto urbanizmo, kaip savito gyvenimo būdo, atskleidimu¹⁶. Šios buvo suformuluotos siekiant paaiškinti XIX a. antrosios – XX a. pirmosios pusės sparčios industrializacijos sukeltą intensyvią amerikietišų miestų plėtrą, išryškinusią ne tik modernaus miesto formavimosi teigiamas ypatybes, bet ir pačios modernizacijos / industrializacijos kainą (t. y. didėjančią skurdą ir didžiulius skirtumus tarp miesto kaimynijų). Jų suaktualintos problemos buvo įtrauktos į daugelio disciplinų darbotvarkę, tapo gausių klasikinių miesto socioekologinės struktūros tyrimų, taikančių (kartu ir modifikuojančių) Čikagos miesto sociologijos mokyklos atstovų modelių, teoriniu-metodologiniu pagrindu¹⁷. Šio straipsnio problematikai tyrinėti šios mokyklos modernių miestų struktūros ir plėtros koncepcijos aktualios dėl dviejų priežasčių: 1) jos teikia teorinius rėmus ir tiriamojo reiškinių analizės įrankius; 2) jų tyrimo objekto chronologija sutampa su analizuojamu Kauno miesto modernėjimo laikotarpiu. Tad šio straipsnio tikslas ir būtų pasitelkus Čikagos sociologijos mokyklos modernių miestų struktūros ir plėtros analizės idėjas iširti

¹⁴ PARK, Robert E. The City as a Social Laboratory. In: *Chicago: An Experiment in Social Science Research*. Ed. T. V. Smith, L. D. White. Chicago: University of Chicago, 1929, p. 1–19.

¹⁵ Žr. visų pirma: PARK, Robert E. The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: University of Chicago Press, 1925, p. 1–46; BURGESS, Ernest W. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 47–62.

¹⁶ WIRTH, Louis. Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 1938, Vol. 44, No. 1, p. 1–24.

¹⁷ Plačiau apie tai žr.: JAYARAM, Narayana. Revisiting the City: The Relevance of Urban Sociology Today. *Economic and Political Weekly*, 2010, Vol. 45, No. 35, p. 50–57; SASSEN, Saskia. Urban Sociology in the 21st Century. In: *21st Century Sociology, Vol. 1: A Reference Handbook*. Ed. C. D. Bryant, D. L. Peck. Sage Publications, Inc., 2007, p. 476–486; MILICEVIC, Aleksandra S. Radical Intellectuals: What Happened to the New Urban Sociology? *International Journal of Urban and Regional Research*, 2001, Vol. 25, No. 4, p. 759–783; SMITH, David A. The New Urban Sociology Meets the Old: Re-reading Some Classical Human Ecology. *Urban Affairs Review*, 1995, Vol. 30, No. 3, p. 432–457; GOTTDIENER, Mark; FEAGIN, Joe R. The Paradigm Shift in Urban Sociology. *Urban Affairs Review*, 1988, Vol. 24, No. 2, p. 163–187.

Kauno miesto socioekologinę struktūrą 1870–1914 m. Ją pažinus, būtų galima nustatyti 1870–1914 m. Kauno miesto (ir jo visuomenės struktūros) modernėjimo stadiją¹⁸.

Straipsnio teoriniai šaltiniai – Čikagos sociologijos mokyklos atstovų modernių miestų struktūros ir plėtros analizės idėjos¹⁹ ir šias idėjas aptarianti literatūra. Kauno 1870–1914 m. socioekologinės struktūros empiriniais šaltiniais laikytini: XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios Rusijos imperijos valdininkų sudarytos Kauno miesto plėtros istorinės apžvalgos, Kauno jubiliejiniai leidiniai, Statistikos komiteto surinkti Kauno istoriniai duomenys, atspindintys miesto plėtros niuansus²⁰, atminties knygos²¹, kuriose nurodyti valdininkų gyvenamieji adresai, fabrikų rodyklės²², leidžiančios nustatyti pramonės įmonių lokaciją ir išskirti tam tikrų socialinių grupių koncentraciją tam tikrose miesto erdvėse. Pagaliau Kauno priemiesčių autonomijai, jų padėčiai ir plėtrai nustatyti svarbūs XX a. pradžios Kauno miesto dūmos protokolai, saugomi Kauno regioniniame valstybės archyve (toliau – KRVA)²³.

Straipsnį sudaro dvi dalys ir išvados. Atsižvelgus į tai, kad Lietuvos istorikams Čikagos miesto sociologijos mokyklos koncepcijos mažai žinomos²⁴, pirmojoje šio straipsnio dalyje kaip labiausiai reprezentuojanti modernaus miesto struktūrą ir plėtrą analizuojanti teorinė priemonė pristatomas E. Burgess'o „koncentrinis miesto modelis“ stilizuotu, „išgrynintu“ pavidalu. Remiantis vėberiškojo idealaus tipo²⁵ požiūriu, E. Burgess'o „kon-

¹⁸ Esama jau naujausių tyrimų apie tarpukario laikotarpio Kauno (ir sovietinio Vilniaus) miestiečių gyvenamosios erdvės modernizaciją. Žr. LAKAČAUSKAITĖ-KAMINSKIENĖ, Regina. *Miestiečio gyvenamosios erdvės modernizacija XX a. Du atvejai: tarpukario Kaunas ir sovietinis Vilnius*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2018.

¹⁹ BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*, p. 47–62; PARK, Robert E. *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, p. 1–46; WIRTH, Louis. *Urbanism as a Way of Life*, p. 1–24.

²⁰ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния*. Сост. Д. Афанасьев, член-сотрудник Имперского Русского Географического Общества. Санкт Петербург: тип. товарищества «Общественная польза», 1861; *Ковенская губерния за время 1843–1893*. Ковна, 1893; *Двадцатипятилетние городского общественного управления в гор. Ковне*. Издание Ковенской городского общественного управления. Составил городской секретарь И. С. Горбачевский. Ковна: тип. Губернского правления, 1903.

²¹ Рауздžiui, *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*. Ковно: тип. Губернского правления, 1903, отд. I, с. 45–71, 75–76, 81–83, 87–90, 93–94, 97–100.

²² Рауздžiui, *Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы Департамента Торговли и Мануфактур*. Издание 3-ье исправленное и значительно дополненное. Сост. Орлов П. А. и Будагов С. Г. Санкт Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894.

²³ Журнальное постановление Ковенской Городской Думы от 7 мая 1915 г. № 45. KRVA, f. I-61, ap. 3, b. 84.

²⁴ Čikagos miesto sociologijos mokyklos modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės koncepcijos išsamiai aptartos kitoje šio straipsnio autorių publikacijoje, kurioje jos taikomos analizuojant 1870–1914 m. Vilniaus miesto socioekologinę struktūrą, žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. *Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą*, p. 103–128.

²⁵ Plačiau apie M. Weberio idealaus tipo koncepciją žr. NORKUS, Zenonas. Maxo Weberio ‘idealieji tipai’ ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija. *Istorija*, 1999, t. 42, p. 42–48.

centrinis miesto modelis“ laikytinas modernaus (industrinio) miesto struktūros ir plėtros idealiu tipu²⁶. Šiuo požiūriu naudojant E. Burgesso modelį galima istoriografijoje ir šaltiniuose analitiškai identifikuoti bei rekonstruoti tarptautines ir vietines modernaus miesto (paremto industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija) struktūras ir plėtros tendencijas, kad ir kokiais modernybės principais (pvz., komunizmo kaip neišbaigtos („įstrigusios“) modernybės²⁷) miestas būtų sukurtas. E. Burgesso „koncentrinio miesto modelis“ antroje dalyje taikomas analizuojant 1870–1914 m. Kauno miesto socioekologinę struktūrą²⁸.

Šio straipsnio naujumą ir aktualumą atskleidžia: 1) pirmasis bandymas pateikti 1870–1914 m. Kauno miesto struktūros ir plėtros analizę pasitelkiant modernaus miesto socioekologines koncepcijas; 2) prisidėjimas prie tarpdisciplininio istorijos ir socialinių mokslų (būtent – miesto ekologijos teorijų) dialogo plėtos; 3) tęsiami Rusijos imperijos priklausomybės laikotarpio didžiųjų Lietuvos miestų socioekologinės struktūros tyrimai²⁹.

Miestas kaip socioekologinė struktūra E. Burgesso „koncentriniame miesto modelyje“

Konceptualiausias modernaus miesto socioekologinės struktūros ir plėtros intensyviau urbanizacijos laikotarpiu (XIX a. antroji – XX a. pirmoji pusė) analizės

²⁶ Nedera užmiršti, kad E. Burgesso „koncentrinis miesto modelis“ ir visos ankstyvosios Čikagos miesto sociologijos mokyklos socioekologinės teorijos buvo paremtos amerikietiška patirtimi. Žr. BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. Publications of the American Sociology Society*, 1924, Vol. 18, No. 1, p. 85–97; BURGESS, Ernest W. *Residential Segregation in American Cities. The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1928, Vol. 140, No. 1, p. 105–115. Tačiau net ir tuomečių JAV atveju jos „universalumas“ negalėjo paaiškinti visų JAV miestų tipų, jau nekalbant apie specifinius Europos miestus.

²⁷ Plačiau apie modernybės sampratą ir kelių į modernybę įvairovę socialiniuose moksluose žr. NORKUS, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 41–106, 229–247.

²⁸ Pažymėtina, kad miesto sociologijos tyrimuose jau esama chrestomatinių E. Burgesso „koncentrinio miesto modelio“ recepcijų. Žr.: ABBOTT, Walter F. *Moscow in 1897 as a Preindustrial City: A Test of the Inverse Burgess Zonal Hypothesis. American Sociological Review*, 1974, Vol. 39, No. 4, p. 542–550; MCGAHAN, Peter. *Urban Sociology in Canada*. Toronto: Butterworths, 1986; SZELENYI, Ivan. *Urban Inequalities under State Socialism*. London: Oxford University Press, 1983; MUSIL, Jiri. *The Development of Prague's Ecological Structure*. In: *Readings in Urban Sociology*. Ed. R. E. Pahl. New York: Pergamon Press, 1968, p. 232–259; ŽILYS, Apolonijus. *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*, 2015; ŽILYS, Apolonijus. *Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po)sovietinis ar vakarų miestas? Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas = Culture and Society: Journal of Social Research*, 2014, Nr. 4 (2), p. 67–101.

²⁹ Plačiau apie 1870–1914 metų Vilniaus miesto socioekologinės struktūros analizę žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. *Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą*, p. 103–128.

idėjas randame Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderių (R. Parko, E. Burgesso, R. D. McKenzie, L. Wirtho) sukurtose miesto socioekologinėse koncepcijose³⁰. Pagal šią koncepciją, modernus miestas – tai industrinis miestas, besiremiantis industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija. Skiriamieji modernaus miesto bruožai yra moderni miestietiška sąmonė kaip modernaus žmogaus būvis, gyventojų tankiai apgyvendinta vietovė ir heterogeniškumas. Miestiečių įvairovė pasireiškia jų skirtinga specializacija, ekonominiu ir socialiniu statusu, gebėjimu konkuruoti dėl ribotos erdvės, taip pat rezidenciniais skirtumais. Skirtingo socioekonominio statuso miestiečių koncentracija tam tikrose miesto teritorijose suformuoja skirtingas miesto socialines erdves. Taigi Čikagos miestų sociologijos mokyklos veidrodyje miestas pasirodo kaip natūraliai besivystanti ekosistema³¹.

Šių miestiečių susisluoksniavimą socioekonominiu aspektu labiausiai konkretina ir išplėtoja Ernesto Burgesso (1886–1966) „koncentrinis miesto modelis“, kuris laikytinas konceptualiausia ir plačiausiai taikoma modernaus miesto struktūros ir plėtros intensyviuoju urbanizacijos laikotarpiu (XIX a. antroji – XX a. pirmoji pusė) aiškinimo koncepcija³².

Miestas kaip tam tikra ekosistema turi apgyvendinti ir sutalpinti vis daugiau gyventojų. Konkurencija dėl žemės sukelia dvejopą miesto plėtros procesą – vienu žmogiškųjų (dažniausiai ekonominių) veiksmų centralizaciją miesto ribose ir kitų veiksmų dekoncentraciją ir migraciją į miesto periferines zonas. E. Burgesso teigimu, plečiantis miestui ir intensyviau naudojant ribotą žemę mieste, stambusis verslas, kaip ekonominė žmogiškoji veikla, dažnai laimi konkurencinę kovą dėl įsikūrimo kuo arčiau centro, taip senesnę smulkųjį verslą ar kitas žmogiškąsias veiklas išstumdamas į tolimesnes miesto

³⁰ Pagrindinių Čikagos miesto sociologijos mokyklos modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės koncepcijų išdėstymą randame miestų tyrimų klasika tapusiame veikle „The City“. Žr. *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: University of Chicago Press, 1925. Žr. taip pat: WIRTH, Louis. *Urbanism as a Way of Life*, p. 1–24.

³¹ Plačiau apie išsamią Čikagos miesto sociologijos mokyklos socioekologinių koncepcijų eksplikaciją žr.: ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 106–110; GROSS, Matthias. *Human Geography and Ecological Sociology: The Unfolding of a Human Ecology, 1890 to 1930 – and Beyond*. *Social Science History*, 2004, Vol. 28, No. 4, p. 575–605.

³² Pirmą kartą savo „koncentrinį miesto modelį“ E. Burgessas pateikė 1924 m. Žr. BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. *Publications of the American Sociology Society*, 1924, Vol. 18, No. 1, p. 85–97. Vėliau šis tekstas buvo įtrauktas į miestų tyrimų klasika tapusį veikalą „The City“. Žr. BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 47–62. Būtina pabrėžti, jog E. Burgessas „koncentrinį miesto modelį“ sukonstravo pirmiausia siekdamas paaiškinti XIX–XX a. sandūros Čikagos miesto rezidencinę struktūrą. Svarbus šaltinis E. Burgesso mąstymo sklaidai pažinti yra jo svarbiausių tekstų rinktinė: *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*. Edited by Donald J. Bogue. Chicago: Community and Family Center, 1974.

zonas ar net miesto pakraščius³³. Funkcinė veiklos diferenciacija (kylanti iš užimamos vietos darbo pasidalijimo sistemoje) ir erdvinė konkurencija dėl paklausiausios žemės intensyviuoju urbanizacijos laikotarpiu skatina populiacijos tankėjimą miesto centre, vis didesnę miesto skvarbą į pakraščius ir paties miesto kaimynysčių susiskirstymą į zonas.

E. Burgess požiūriu, toks fizinis miesto teritorijos didėjimas gali būti traktuojamas kaip miesto ekspansija. Ši ekspansija įgyja universalias formas ir logišką seką, t. y. koncentrinę žiedų formas, kurios atspindi tam tikrose miesto vietovėse dominuojančias žmogiškąsias veiklas ar bendruomenes. Antai, svarbiausios regioninės ir vietos transporto jungtys dažniausiai susikryžiuoja miesto centre, kur koncentruojasi svarbiausios institucijos, yra didžiausias darbo pasidalijimas ir intensyviausia ekonominė žmogaus veiklų specializacija. Didėjant šių veiklų koncentracijai ir bendrai miesto populiacijai, miesto centrinė zona irgi plečiasi, išstumia šalia miesto centro esančias žmogiškąsias veiklas ir gretimų kaimynysčių bendruomenes. Pagaliau ekspansija žymi ne tik miesto plėtimąsi į periferines priemiesčių zonas, bet ir pačių vidinių miesto zonų plėtrą bei invaziją į gretimas miesto zonas oficialiose miesto ribose. Visgi, E. Burgess teigimu, intensyvi konkurencija, skirtingos žmogiškosios veiklos miesto įvairiose kaimynystėse ir miesto rezidenciniai skirtumai nebūtų įmanomi be vidinės (vykstančios pačiame mieste) ir išorinės (nukreiptos į miestą) migracijos. Būtent gyventojų grupių judėjimas į konkrečias miesto vietoves ir sukuria rezidencines juostas bei kaimynystes. Jose apsigyvena panašų socialinį statusą, ekonominę padėtį ir demografinius kriterijus atitinkančios gyventojų grupės, užsiimančios labai panašiomis veiklomis ir panašiai organizuojančios savo socialinį gyvenimą šiose kaimynystėse³⁴.

Atsižvelgdamas į tai, E. Burgessas pateikia idealiai tipišką „koncentrinę miesto modelį“. Jis pagrįstas penkianare miesto zonų / žiedų tipologija: 1) miesto centro zona (labiausiai komercinė zona), 2) pereinamoji miesto zona (nekvalifikuotos darbo klasės zona); 3) kvalifikuotos darbo klasės zona; 4) rezidencinė miesto zona (turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkių zona) bei 5) priemiesčio miesto zona (gausėjiančios vidurinės klasės zona).

Pirmojoje zonoje, miesto centre (angl. *the central business district zone*), susikryžiuoja daugybė žmogiškųjų veiklų, kurios dažniausiai išstumia rezidencinę ar gyvenamąją funkciją iš šios miesto zonos į antrąją miesto zoną, kuri supa miesto branduolį³⁵. Antrojoje, pereinamojoje, miesto zonoje (angl. *the zone in transition*) telkiasi neturtingiausi miesto

³³ Čia ir toliau, pateikdami „koncentrinę miesto modelį“, remsimės: BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 47–62.

³⁴ BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*, p. 53–54, 56, 58.

³⁵ Ten pat, p. 54.

gyventojai, kurie yra pirmos kartos imigrantai³⁶ ar naujakuriai. Šios zonos gyventojai dirba sunkiausiai ir prasčiausiai apmokamus darbus, atstovauja nekvalifikuotam darbo klasės segmentui. Atsiradus galimybei jie migruoja į kitus, tolimesnius, miesto rajonus, nes šioje miesto zonoje yra prasčiausias ir kartu pigiausias būstas³⁷. Už antro koncentrinio žiedo yra įsikūrusi kvalifikuota ir daugiau uždirbanti darbo klasės dalis, gyvenanti geresniuose vienai šeimai skirtuose substandartiniuose būstuose. Ši trečioji darbo klasės zona (angl. *the zone of workingmen's class*) susiformuoja kaip rezidencija antrosios kartos miesto naujakurių palikuonių, kurie pajudėjo iš prasčiausio – perpildyto ir apleisto būsto – geresnio būsto segmento link³⁸. Dėl intensyvios vidinės migracijos ir socialinio mobilumo galimybių susidaro ketvirtoji, rezidencinė (angl. *the residential zone*), miesto zona, kurioje reziduoja turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkiai, persikėlę iš trečiosios zonos, ir kitos turtingesnės šeimos³⁹. Rezidencinėje miesto zonoje dominuoja kur kas geresnis būstas nei arčiau miesto centro esančiose zonose. Dažniausiai tai – individualūs namai, skirti vienai šeimai, ar daugiabučiai kondominiumai, šalia kurių yra parkai ir kita kokybiškam gyvenimui svarbi socialinė ir fizinė infrastruktūra. Šioje miesto zonoje daugiausia kuriasi vidurinė klasė, jos gausa sukuria prielaidas penktajai miesto zonai – priemiesčio zonai (angl. *the commuters zone*) – atsirasti⁴⁰. Gausėjanti vidurinė klasė nebeįsitinka oficialiose miesto ribose, todėl plečiasi į miesto neapstatytą periferiją ir taip formuoja priemiesčius. Priemiesčiai yra tolimiausios miesto vietovės, kurių gyventojai ir bendruomenės yra priversti kasdien keliauti į miesto centrą.

Šie E. Burgesso teoriniai apibendrinimai nekvalifikuotini kaip paprasčiausias erdvinis determinizmas⁴¹. „Koncentrinis miesto modelis“ remiasi tuo, kad žmogaus įvairiapusė (socialinė, ekonominė ar net fiziologinė) veikla ir konkurencija pirmiausia lemia tai, kaip žemė yra panaudojama ir suskirstoma pagal rangus (remiantis kainos, prestižo, rezidencijos, patrauklumo ar kitais kriterijais). E. Burgesso „koncentrinis miesto modelis“ pabrėžia agreguotus skirtumus ne tik individualiu lygmeniu, bet ir makrolygmeniu, t. y. mieste ir jo regione. Be to, šiuo modeliu siekiama paaiškinti, kaip socialinius procesus

³⁶ Primename, jog E. Burgessas savo „koncentrinį miesto modelį“ sukonstravo pirmiausia siekdamas paaiškinti XIX–XX a. sandūros Čikagos miesto, kuriame imigrantai buvo bene pagrindinis miesto plėtros variklis, rezidencinę struktūrą.

³⁷ BURGESS, Ernest W. *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*, p. 56.

³⁸ Ten pat.

³⁹ Ten pat, p. 57.

⁴⁰ Ten pat, p. 58.

⁴¹ Plačiau apie E. Burgesso „koncentrinio miesto modelio“ privalumus ir trūkumus žr.: QUINN, James A. *The Burgess Zonal Hypothesis and its Critics*. *American Sociological Review*, 1940, Vol. 5, No. 2, p. 210–218; RIEMER, Svend. *The Nucleated City*. *The British Journal of Sociology*, 1971, Vol. 22, No. 3, p. 231–239; ABBOTT, Walter F. *Moscow in 1897 as a Preindustrial City: A Test of the Inverse Burgess Zonal Hypothesis*, p. 542–550; BOUND, Michael. *Urban Social Theory: City, Self and Society*. South Melbourne, Vic: Oxford University Press, 2004, p. 35–45; OWENS, Robert B. *Mapping the City: Innovation and Continuity in the Chicago School of Sociology, 1920–1934*. *The American Sociologist*, 2012, Vol. 43, No. 3, p. 264–293; ŽILYS, Apolonijus. *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*, p. 96–101.

galima susieti su mieste išryškėjusiais erdvinės diferenciacijos procesais juos suvokiant kaip tam tikros žmogiškosios veiklos tąšą. Ši idėja iš esmės neprieštarauja XX a. septintajame dešimtmetyje įsivyravusioms politinės ekonomijos miesto analizės (neomarksistinei bei neovėberistinei) tradicijoms (atsiradusioms kaip miesto ekologijos teorijos kritika). Pastarųjų šalininkai kritiškai vertino E. Burgesso „koncentrinį miesto modelį“ dėl tokių socialinių veiksmų kaip įvairialypis bendruomenės gyvenimas, kultūros ir istorijos svarba ignoravimo. Pažymėtina, kad politinės ekonomijos miesto analizės (neomarksistinė bei neovėberistinė paradigmu) tradicija (arba kaip *naujoji miesto sociologijos mokykla*) dėmesį sutelkė į pokario urbanizacijos Vakarų miestuose procesus. Nors ir kritikavo Čikagos miesto sociologijos mokyklos socioekologinę paradigmą, ji nesiekė pateikti apibendrinto ekologinio miesto plėtros aiškinimo, o orientavosi į istorinę politinių ir ekonominių procesų mieste analizę⁴².

Tad apibendrinami galime teigti, kad E. Burgesso „koncentrinis miesto modelis“ empiriškai reikšmingas aiškinant, kaip modernus industrinis miestas susisluoksniuoja ir struktūriškai išsiskaido dėl aktyvios industrializacijos ir vidinės (vykstančios pačiame mieste) bei išorinės (nukreiptos į miestą) migracijos.

Kauno miesto socioekologinė struktūra ir plėtra 1870–1914 m.

1870–1914 m. Kauno miesto plėtros bendrieji bruožai

XIX a. vidurio Kaunas – tai nedidelio ploto netankiai apgyvendintas, mažai urbanizuotas provincialus miestas (1837 m. užėmė kiek didesnę nei 603 ha plotą⁴³, 1843 m. buvo 11 188 gyventojai⁴⁴). Dėl savo išskirtinės geografinės padėties (išsidėstęs trijų prekybos kelių sankirtoje⁴⁵ ir dviejų upių – Neries ir Nemuno – santakoje), nemažo komunikacinio

⁴² Išsamiai apie naujosios miesto sociologijos (politinės ekonomijos) ir klasikinės miesto ekologijos teorijų paradigminius skirtumus ir sąlyčio taškus žr.: GOTTDIENER, Mark; FEAGIN, Joe R. *The Paradigm Shift in Urban Sociology*, p. 163–187; SMITH, David A. *The New Urban Sociology Meets the Old: Re-reading Some Classical Human Ecology*, p. 432–457. Taip pat apie išsamią naujosios miesto sociologijos kritikos, nukreiptos į žmogiškosios ekologijos tradiciją ir E. Burgesso „koncentrinį miesto modelį“, apžvalgą žr. ŽILYS, Apolonijus. *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*, p. 38–42.

⁴³ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния*. Сост. Д. Афанасьев, с. 653.

⁴⁴ MIŠKINIS, Algimantas. Lietuvos miestai ir miesteliai nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. septintojo–aštuntojo dešimtmečio. Iš: *Lietuvos architektūros istorija: nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. II, p. 256.

⁴⁵ Turima omenyje prieš miesto atsiradimą kirtęsi trys prekybos keliai į Vilnių, Žemaitiją ir Sūdovą bei toliau į Vakarų, t. y. Baltijos jūros, Lenkijos, Prūsijos ir Vakarų Europos link. Šių kelių sankryžoje netoli pilies susidarė miesto centras su turgaus aikšte, o jų trasos, plečiantis užstatyti teritorijai, suformavo tris pagrindines – Vilniaus, Panerių ir Panemunės – gatves. Žr. MEKAS, Karolis; MIŠKINIS, Algimantas; OKSAS, Jurgis. Mišraus plano miestai ir miesteliai. Iš: *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, t. I. Redaktorių kolegija: Jonas Minkevičius (redaktorių kolegijos pirmininkas) [et al.]. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 78.

ir ekonominio potencialo 1843 m. Kaunas tapo naujai sukurtos Kauno gubernijos centru⁴⁶. Gubernijos miesto statusas, techninis progresas ir jo inspiruoti pokyčiai pareikalavo į miesto erdvę įsileisti naujų institucijų. Kad valstybės įstaigos ir valdybos, ryšio ir pašto įstaigos, susisiekimo ir transportavimo valdybos ir kontoros, viešbučiai, prekybos centrai, bankai ir kitos komercinės įmonės galėtų funkcionuoti, pradėtas formuoti naujas administracinis ir komercinis centras Naujamiestyje, o 1871 m. miesto plane⁴⁷ pažymėtos valdiškos įstaigos liudija XIX a. Naujamiesčiui priskirtą administracinę funkciją ir įformina miesto centrą palei Vilniaus gatvės–Nikolajaus prospekto (dab. Laisvės al.) ašį.

Tačiau XIX a. antrojoje pusėje ištisinis perimetras suformuotas tik centriniame Nikolajaus prospekte ir kai kuriose kitų gatvių (dab. Gedimino, Daukanto, Maironio) atkarpose⁴⁸, o moderni miesto infrastruktūra ir modernių komunikacijų tinklai (viešojo transporto linijos, nauji modernūs kvartalai, modernizuotos ir išplėtos vandentiekio, kanalizacijos, apšvietimo, dujotiekio linijos) pradėti diegti tik XX a. pradžioje.

Paraleliai su šiais procesais didėjo miesto gyventojų skaičius: nuo, kaip minėta, 11 188 gyventojų 1843 m.⁴⁹ iki 79 715 gyventojų 1910 m.⁵⁰ Gausėjant gyventojų, tankiau buvo apstatomos gatvės: 1904 m. mieste pastatyti 2 602 (935 mūriniai ir 1 667 mediniai) gyvenamieji namai (vidutiniškai vienam namui teko 29 gyventojai), 75 gatvės nusitęsė per 37 varstus (iš jų 23,1 varsto buvo grįsta); 1910 m. kilo 3 476 gyvenamieji namai (1 088 mūriniai, 2 374 mediniai ir 14 mišrių), vidutiniškai viename name telkėsi 23 gyventojai, 85 gatvės nusitęsė per 38 varstus (iš jų 28 varstai buvo grįsti)⁵¹.

Lyginant Kauno planus, aiškėja, kad iki XIX a. vidurio miestas krypo į šiaurės vakarus, t. y. į nuo potvynių apsaugotą teritoriją. Tačiau šiai kryptčiai pastojo Vilijampolė. Tad XIX a. antrojoje pusėje įtvirtinus krantinę ir atslūgus potvynių grėsmei miestas pasisuko šiaurės rytų kryptimi: 1871 m. prie miesto buvo prijungta vakarinė Žaliakalnio dalis, 1889 m. – didžioji dalis su dabartiniu Vytauto kalnu⁵²; 1871 m. patvirtintame plane numatyta sureguliuoti Karmelitų ir Ažuolų kalno teritorijas⁵³, 1889 m. – miestui prijungti

⁴⁶ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния.* Сост. Д. Афанасьев, с. 23.

⁴⁷ *Kauno miestas planuose ir žemėlapiuose* [žiūrėta 2018 07 29]. Prieiga per internetą: <http://www.maps4u.lt/lt/viewpage.php?page_id=62>.

⁴⁸ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra. Iš: *Lietuvos architektūros istorija: nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. III, p. 100.

⁴⁹ MIŠKINIS, Algimantas. Lietuvos miestai ir miesteliai nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. septintojo–aštuntojo dešimtmečio, p. 256.

⁵⁰ *Жг. Города России в 1904 году.* Издание Центрального статистического комитета МВД. Санкт Петербург: тип. Н. А. Ныркина, 1906, с. 63, 68; *Города России в 1910 году.* Издание Центрального статистического комитета МВД. Санкт Петербург: тип. Н. А. Ныркина, 1914, с. 73, 78–79.

⁵¹ Ten pat.

⁵² MIŠKINIS, Algimantas. Urbanistinė raida. Iš: *Kauno architektūra.* Vilnius: Mokslas, 1991, p. 18–22; MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis.* Vilnius: Mintis, 1991, p. 67.

⁵³ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 100.

Šančius ir Petrašiūnus (projektas liko neįgyvendintas⁵⁴). Šiaurės rytų kryptį liudija ir moderniausioji miesto dalis – Nikolajaus prospektas, nusidriekęs iš vakarų į rytus. Šia linkme miestą atgręžė ir pietvakariuose statomas fortifikacinis kompleksas (įrengimo darbai vyko 1882–1889 m.⁵⁵; tarp 1882 m. pradėtų statyti fortų ir baterijų nutiesti nauji keliai; Aukštojoje Panemunėje, Aleksote ir Fredoje įsikūrė kareivinių miesteliai, kitokie tvirtovės objektai⁵⁶, 1889 m. Aukštuosiuose Šančiuose pastatytos kareivinės dviem pės-tininkų pulkams ir artilerijos brigadai su štabais⁵⁷). Miesto plėtros kryptį koregavo ir šiaurės vakarus užėmę pramoninė Vilijampolė ir Žaliojo kalno papėdėje šalia Nemuno susiformavę pramoniniai kvartalai⁵⁸ bei pietuose 1863 m. baigtas tiesti geležinkelis, šalia kurio kūrėsi pramoniniai Žemieji Šančiai ir Karmelitų rajonai⁵⁹ su pramonės įmonėmis, kurios užėmė gana didelius plotus⁶⁰. Taigi natūralu, kad miestas pasuko vienintele galima šiaurės rytų kryptimi. Be to, iki Pirmojo pasaulinio karo Kaunas, gyventojų skaičiumi nedidelis ir netankiai apgyvendintas miestas, priešingai nei Vilnius⁶¹, nebuvo pajėgus

⁵⁴ *Двадцатипятилетние городского общественного управления в гор. Ковне*, с. 45. Vilijampolė, Aleksotas, Žaliakalnis, Šančiai prie Kauno prijungti buvo tik 1919 m. Žr. MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius: Mintis, 1991, p. 67.

⁵⁵ *Ковенская губерния за время 1843–1893*, с. 253.

⁵⁶ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 100.

⁵⁷ Доклад 20 ноября 1889 г. городского головы Ковенской думы, Городской управе о противопожарном состоянии в местности Шанцы. KRVA, f. I-61, ap. 3, b. 84, l. 6v.

⁵⁸ Pavyzdžiui, 1894 m. Rusijos imperijos fabrių rodyklėje šioje Žaliakalnio dalyje nurodyta buvus 13 fabrių: trys lentpjūvės ir du malūnai, muilo fabrikas (Jonavos gatvėje), degtukų fabrikas (Žaliajame kalne), šalia Vilijos (Neries) limonado ir selterio gamykla, muilo ir degtukų fabrikai (Vilijampolės g.), odos apdirbimo, cikorijos gamyklos, A. Soloveičiko alaus darykla (Shosejnaja g.). Žr. *Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы Департамента Торговли и Мануфактур*. Издание 3-ье исправленное и значительно дополненное, с. 133, 187, 201, 358, 448, 565, 585, 662, 717.

⁵⁹ Pavyzdžiui, 1894 m. Rusijos imperijos fabrių rodyklėje nurodyti čia buvę fabrikai: Gvardejskajos (rus. *Гвардейская*, dab. Palangos g.) anilino dažų gamykla ir tabako fabrikas, metalo apdirbimo gamyklos „Minerva“, „Marsas“, „Vulkanas“, brolių Šmidtų (Juozapavičiaus g. 82), F. Engelmano alaus darykla Ligoninės g. ir kt. Žr. *Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы Департамента Торговли и Мануфактур*. Издание 3-ье исправленное и значительно дополненное, с. 170, 378, 392, 662, 705.

⁶⁰ Žr. LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 100.

⁶¹ Vilniuje 1914 m. buvo 203 800 gyventojų. Žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 113.

absorbuoti priemiesčių⁶² ir kūrėsi užimdamos šalia centro tuščius arba retai užstatytus plotus, kur dygo nauji gyvenamieji kvartalai.

Kauno miesto branduolio transformacijos

Senasis miesto centras – tai Vilniaus gatvė (rus. *Виленская*), vedanti prie prieplaukos ir dviejų upių (Nemuno ir Neries) santakos (sausumos kelio iš rytų galutinė stotelė, arba vakarų kelio į rytus pradinis taškas), ir aplinkinių gatvių tinklas. Ši vieta iki geležinkelio atsiradimo miesto erdvėje atliko svarbiausias prekių perkrovimo ir sandėliavimo, prekybos funkcijas, leido transportuoti prekes rytų ir vakarų kryptimis. Prekybinę reikšmę liudija ir šalia prieplaukos įsteigta turgaus (nuo XVI a. – Rotušės) aikštė, jau XV a. tapusi įvairių komercinių institucijų susitelkimo vieta. Čia kūrėsi užieigos, užvažiuojamieji namai, smuklės, smulkios krautuvėlės ir didesnės pirklių parduotuvės, amatininkų dirbtuvės, vaistinės, prekių sandėliai ir kiti komerciniai objektai, ne tik supė aikštę, bet užėmė ir gretimas gatves. XIX a. šaltiniuose kaip senosios miesto dalies pagrindinės gatvės nurodytos Vilniaus, Vokiečių, Tilto (rus. *Мостовя*, dab. M. Valančiaus), Jonavos (rus. *Стараяяновская*, dab. Jonavos), Mažoji Nikolajaus (dab. Aleksoto)⁶³, Policijos (rus. *Полицейская*, dab. Muitinės), Kurpių, Puodžių gatvės⁶⁴. Ši senoji centro dalis dar ir XIX a. neprarado komercinio centro svarbos. XIX a. aštuntojo dešimtmečio Kauno miesto istorinė apžvalga patvirtino, kad siaurose ir vingiuotose senamiesčio gatvėse koncentravosi viso miesto prekyba⁶⁵. Senamiesčio komercinę svarbą rodė ir 1904 m. Rotušės a. (dab. 23-uoju numeriu pažymėtame name) įsikūręs Vilniaus žemės bankas (iki 1904 m. čia buvo parduotuvė, 1912 m. – Šv. Kazimiero draugija)⁶⁶. Šios miesto dalies, kaip miesto centro, padėtį žymėjo ir Senamiesčio bei Naujamiesčio paribiuose, arčiau gubernatūros (Vilniaus g. 33⁶⁷), įsteigtos valstybės įstaigos: Žandarų gatvėje (rus. *Жандармская*,

⁶² Be to, priemiesčiams prijungti Kaunas stokojo lėšų. Tokiu atveju miestui būtų tekusi finansinė naujai prijungtų apleistų ir nesutvarkytų priemiesčių teritorijų modernizavimo našta: išgrįsti gatves, nutiesti kelius, įrengti apšvietimą, atvesti vandentiekį, padidinti policijos ir gaisrininkų komandų, sanitarijos ir miesto gydytojų kiekius ir pan. Tarkim, dėl didelių ūkinių išlaidų ir mažų pajamų 1903 m. Dūma atsisakė prie miesto prijungti Šančius ir kitus priemiesčius, nors oficialiai Šančių ir Vilijampolės gyventojai skaičiuoti kaip Kauno miesto gyventojai. Dėl tų pačių (finansinių) priežasčių 1915 m. Šančiai, Aukštieji Šančiai, Aukštoji Panemunė, Mickevičiaus slėnio dalis su 10 874 gyventojais, išbarstytais 32 gatvėse ir 10 skersgatviuose, nebuvo prijungti prie Kauno. Plačiau apie tai žr. Журнальное постановление Ковенской Городской Думы от 7 мая 1915 г. № 45. KRVA, f. I-61, ap. 3, b. 84, l. 70–71v; Статистический обзор Ковенской губернии за 1905 год. Из: Памятная книжка Ковенской губернии на 1906 год. Издание Ковенского Губернского Статистического Комитета. Составил член-секретарь комитета К. Гукковский. Ковна: тип. Ковенского губернского правления, 1905, отд. III, с. 68.

⁶³ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния.* Сост. Д. Афанасьев, с. 652.

⁶⁴ Žr. Заметки о городе Ковне. Из: Памятная книжка Ковенской губернии на 1875 год. Ковенский губернский статистический комитет, 1874, отд. II, с. 221.

⁶⁵ Ten pat.

⁶⁶ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 111.

⁶⁷ Ten pat.

dab. I. Kanto g. atkarpa tarp Laisvės al. ir Kęstučio g.) Levino ir Lapino namus užėmė Gubernijos valdyba (rus. *Губернское правление*) bei Kauno gubernijos administracija (rus. *Ковенское губернское присутствие*), Kauno miesto policijos valdyba (rus. *Ковенское городское полицейское управление*) užėmė patalpas Ukmergės gatvėje (rus. *Вилкомирская*, dab. Šv. Gertrūdos g.), Gaisrininkų komandos būstinė įsikūrė Trubnajos (rus. *Трубная*, dab. Gruodžio) gatvėje⁶⁸.

Naujasis miesto centras – tai XIX a. viduryje formuota miesto dalis, kitaip Naujamiestis. Jį miesto plane žymėjo naujai nutiestas Nikolajaus prospektas, įremitas Nikolajaus (Iğulos) soboro, sankryžos ties Vilniaus gatve ir aplink prospektą dygusių kvartalų. Prospektas, pasak amžininkų, septintojo dešimtmečio pradžioje buvo smėlėta gatvė, abiem galais besiremianti į pelkę; aštuntajame dešimtmetyje – liepų alėja, užsibaigianti puikiai išplanuotu sodu ir fontanu. Nikolajaus prospekte sutalpinti visi gubernijos administracijos pastatai (rus. *присутственные места*)⁶⁹. Gubernijos centrui būdingų institucijų koncentracijos tendencijas šioje miesto zonoje atskleidžia ir N. Lukšionytės-Tolvaišienės tyrimai. Antai, gubernijos valdyba užėmė gydytojo Jeronimo Javlovskio namą (Laisvės al. / Sapiegos g. (buv. Tolstojaus) kampas), o 1897 m. įsikėlė į I. Kanto g. 23⁷⁰ (buv. Totorių, rus. *Большая Татарская*), gretimą V. Klionskio namą I. Kanto gatvėje užėmė mokesčių ir izdo rūmai⁷¹, 1891 m. pašto ir telegrafo rūmai stovėjo I. Kanto g. 24 (neiškilo)⁷², o M. Hausmano name (Laisvės al. 78–80 / Maironio g. 26–28, buv. Naujoji, rus. *Новая*) įsikūrė kontrolės rūmai⁷³, berniukų gimnazijai buvo skirtas pastatas Gimnazijos g. 3 (rus. *Гимназическая*), mergaičių – Laisvės al. 95⁷⁴, Apygardos teismui – Laisvės al. 103⁷⁵. Iš viso 1904 m. plano eksplikacijoje šioje erdvėje pažymėta daugiau kaip 80 administracinių ir kitų valdiškų, švietimo, sveikatos priežiūros įstaigų; čia įsikūrė visi trys bankai (1910–1914 m. naujai pastatytas Valstybinio banko Kauno skyrius perkeltas į K. Donelaičio g. 68⁷⁶) ir keturios banko kontoros, teisininkų biurai, keturios vaistinės⁷⁷ ir kita.

XIX a. devintajame dešimtmetyje pradėjus statyti tvirtovę miesto centre atsirado ir ją administruojančių institucijų pastatų: tvirtovės komendanto rūmai (1889 m., Gedimino g. 25 (buv. Kijevo, rus. *Киевская*), intendantūra (1890 m., Gedimino g. 27), tvirtovės štabas (1891 m. Kęstučio g. 27 (buv. Sodo, rus. *Большая Садовая*), tvirtovės inžinierių valdyba

⁶⁸ *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*, отд. I, с. 46, 50, 75.

⁶⁹ Заметки о городе Ковне. Из: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1875 год*, отд. II, с. 220–221.

⁷⁰ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra. Iš: *Lietuvos architektūros istorija*, t. III, p. 158.

⁷¹ Ten pat, p. 151.

⁷² Ten pat p. 155.

⁷³ Ten pat p. 151.

⁷⁴ Ten pat p. 155.

⁷⁵ Ten pat p. 158.

⁷⁶ Ten pat, p. 415.

⁷⁷ План города Ковны. Издание Ковенского губернского статистического комитета. Из: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*.

(Gedimino g. 43 / K. Donelaičio g. 23), inžinerijos karininkų būstinė (Gedimino g. 41), karinio telegrafo pastatas (K. Donelaičio g. 25 (buv. Puškino, rus. *Пушкинская*), inžinierių valdybos viršininko rezidencija (K. Donelaičio g. 58)⁷⁸. Prabangūs viešbučiai, kavinės ir didelės moderniai įrengtos parduotuvės, išsidėsčiusios Vilniaus gatvėje ir Laisvės alėjoje bei gretimose gatvėse, išplėtė branduolio, už kurio kūrėsi gyvenamieji kvartalai, ribas. Šalia Rotušės aikštės įsikūrė viešbučiai „Grand-Otel“ ir „Peterburgas“. Kiti 16 viešbučių kūrėsi Naujamiestyje: Laisvės alėjos pradžioje pastatytas „Centrinio“ viešbučio pastatas (Laisvės al. 21 / Nepriklausomybės a. 13), „Metropolis“ įsikūrė pačiame Laisvės alėjos viduryje (Laisvės al. 68 / S. Daukanto 19), toliau stovėjo Levinsonų viešbutis „Šambur-garni“ (Laisvės al. 86), „Versalis“ (Laisvės al. 88), „Jonų“ (Vasario 16-osios g.)⁷⁹, „Prancūzija“ ir „Dagmara“ (Šv. Gertrūdės g.) ir kiti. Laisvės alėjoje įsikūrė B. Belicko (buv. Bronislavų) cukrainė, Kaplano parduotuvė, vaistinė „Higiena“, Falkovskio batų ir Virovičiaus drabužių parduotuvės⁸⁰, visi trys XX a. pradžios kino teatrai („Triumfas“, „Oazė“, „Olimpas“)⁸¹, garsusis Kauno pasažas (šalia Laisvės al. 106 namo) ir viena didesnių bei populiariausių A. Perkausko cukrinių (Laisvės al. 82 / Maironio g. 17⁸²). Apskritai prekybos paskirtį turėjo beveik visi prie gatvių stovinčių namų žemutiniai aukštai⁸³.

Pavieniais pavyzdžiais pateiktas administracinių įstaigų, komercinių įmonių kūrimasis Naujamiestyje bei Senojo ir Naujojo centrų jungimasis į vientisą miesto branduolį formuojančią ašį liudija naują miesto raidos etapą, miesto kvartalų funkcinius pokyčius. Pirmiausia dėl branduolio pritaikymo administraciniams, komerciniams ir laisvalaikio praleidimo tikslams ir į miesto branduolį pajudėjus komersantams iš branduolio į šalia esančius sklypus ėmė keltis miesto elitas – tai liudija pirklių, bajorų ir pasiturinčių miesto gyventojų Laisvės alėjoje ir gretimose gatvėse statyti namai⁸⁴, atminties knygoje

⁷⁸ План города Ковны. Издание Ковенского губернского статистического комитета. Из: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*, p. 161.

⁷⁹ Žr. LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 89, 90, 93, 94.

⁸⁰ Įmonių reklaminiai skelbimai. Iš: *Ковенское зеркало*, № 1, c. 14; 15; № 2, c. 14.

⁸¹ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 135.

⁸² Ten pat, p. 96, 97.

⁸³ Žr. LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Istorizmo laikotarpio architektūra*, p. 170.

⁸⁴ Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė tyrime mini apie 50 namų Laisvės alėjoje ir jai gretimose gatvėse, priklausančių Kauno elitui (pasiturintiems miestiečiams (pirkliams, valstybės tarnautojams), bajorams, dvarininkams, kariškiams). Žr. LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 64–98; 111–132.

nurodyti caro administracijos valdininkų adresai⁸⁵. Tad ilgainiui miesto branduolį sudarė administraciniai ir komercinėms reikmėms (parduotuvės, viešbučiai) pritaikyti ir moderniai įrengti pastatai, laisvalaikio praleidimo centrai (restoranai, kavinės, teatrai, kino teatrai), verslo centrai, bulvaru paverstas Nikolajaus prospektas ir miesto parkas, smulkios amatininkų dirbtuvės, daugiausia susijusios su aptarnavimo sritimi (kirpyklos, avalynės taisyklos, antspaudo, juvelyrinės dirbtuvės, siuvyklos ir drabužių taisyklos, batsiuvių dirbtuvės, duonos kepyklos ir kt.), gydymo įstaigos, teisininkų paslaugas teikiančios kontoros, bankai ir jų kontoros, taupymo kasos ir, be abejo, pasiturinčių miestiečių nuosavi namai ir į šią socialinę grupę orientuoti modernūs nuomojami namai.

Pasiturinčių kauniečių koncentracijos erdvės: trečiosios ir ketvirtosios miesto zonų paieškos

Dėl branduolio išsidėstymo strategiškai patogioje erdvėje tarp upių apsuptų kalvų, priemiesčių lokacijos ant kalvų, didelio netankiai apgyvendintų sklypų ploto šalia miesto branduolio ir silpno urbanizacijos proceso Kaunui ilgiau nei Vilniui nereikėjo rūpintis vientisa centro ir priemiesčių urbanistine sistema (XIX a. į miesto struktūrą buvo įtrauktas vienintelis Žaliakalnio priemiestis, neformaliai – Vilijampolė ir Šančiai). Vis dėlto Kaune, kaip ir Vilniuje⁸⁶, branduolio komercializavimas ir šalia jo neužstatytų žemės plotų kolonizavimas, naujų gyventojų (pramonės darbininkų (tarp jų ir geležinkelininkų), karininkų ir administracijos personalo) kėlimasis padidino socialinių grupių vidinę migraciją ir miesto rajonų funkcinę (re)organizaciją. XIX a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiuose nedidelį užstatymams skirtą miesto plotą⁸⁷ absorbavo „naujieji“ Naujamiesčio kolonistai, socialine ir materialiaja padėtimi priklausę miesto aukštuomenei (pirkliai, bankininkai, fabrikantai, bajorai, dvarininkai, aukšti valdininkai). Jie komercializavo branduolį ir šalia jo statydinosi namus. Kokybiniai namų statybos pasikeitimai, formuojami modernūs prabangaus būsto kvartalai ir centro namų pritaikymas komerciniams ir administraciniams tikslams stūmė socialines apačias ir neturtingus

⁸⁵ Pavyzdžiui, 1904 m. Kauno gubernijos atminties knygoje tarp valstybės įstaigų tarnautojų gyvenamųjų adresų daugiausia buvo nurodytų Nikolajaus prospekte ir Vilniaus gatvėje, Totorių (dab. I. Kanto), Sodo (dab. Kęstučio), Trubnajos (dab. J. Gruodžio), Naujosios turgavietės (dab. S. Daukanto), Miško, Naujoje (dab. Maironio), Inžinerijos, Įgulos ir kitose miesto branduoliui gretimose gatvėse. Dalis (matyt, žemės ūkio) valdininkų kūrėsi artimoje centrui, bet pigesnių sklypų Žaliakalnio dalyje (Fabrikų (rus. *Фабричная*, dab. Jonavos, Ievų tak., Merkinės g.), Miesčionių (rus. *Мещанская*, dab. A. Mackevičiaus), Kurovskajos (rus. *Куровская*, dab. E. Ožeškienės g.), Kalnų (rus. *Горная*, dab. V. Putvinskio), Ukmergės (rus. *Вилкомирская*, dab. Šv. Gertrūdos g.), Vilijampolės) gatvėse. Žr. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*, отд. I, с. 45–71, 75–76, 81–83, 87–90, 93–94, 97–100.

⁸⁶ Plačiau apie Vilniaus miesto branduolį ir jo komercializaciją 1870–1914 m. žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIUTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 113–115.

⁸⁷ 1875 m. miestui priklausė 978 dešimtinės (iš kurių apie 151 deš. užėmė miškai, apie 382 deš. – ganyklos, 445 deš. – sodybos ir pastatai). Žr. Заметки о городе Ковне. Из: *Памятная книжка на 1875 год*, отд. II, с. 220.

gyventojus atokiau reprezentacinio centro. Ir Vilniuje⁸⁸, ir Kaune pasiturinčių miestiečių gyvenamieji kvartalai, kitaip nei E. Burgesso „koncentriniam miestų modelyje“, kur juos nuo centro skiria antroji (nekvalifikuotų darbininkų, miesto varguomenės apgyvendinta) zona, kūrėsi visai šalia miesto centro, iš esmės aplink miesto branduolį, nepalikdami vietos pereinamajai (antrajai) zonai. Tiesa, šios zonos apraiškų, tikėtina, turėjo išlikti tam tikrose miesto branduolio dalyse.

Kauno pasiturinčių miestiečių gyvenamųjų kvartalų pagrindą sudarė prie šalutinių Naujamiesčio gatvių privačiose valdose statyti gyvenamieji sodybinio tipo namai, kurie paprastai buvo nedideli, vieno aukšto, mediniai. Pasak N. Lukšionytės-Tolvaišienės, miestietiškų rūmų pastatas Kaune nesusiklostė, nes, matyt, nebuvo pakankamai turtingo bajorijos ir valdininkijos sluoksniu⁸⁹. Naujasis rezidencinis centras su tvarkingais stačiakampiais kvartalais, išraižytas tiesiomis plačiomis gatvėmis ir apstatytas moderniais pastatais, formavosi XIX a. pabaigoje. Miesto elito namai grupavosi Nikolajaus prospekte, ypač vertinti kampiniai Laisvės alėjos sklypai, prie gatvių sankryžų išsidėstę namai: Josifo Frumkino namas Maironio ir Laisvės al. kampe, Leonidos Pašoldt namas Laisvės al. 37, valdininko G. Kolčevskio namas Kęstučio ir Gedimino g. kampe, Z. Polonskio namas Donelaičio g. 48 / 50⁹⁰ ir kt. Tačiau jų būta ne tik pačiame miesto centre. Užimdami mažai užstatytus plotus turtingiausi miesto gyventojai namus statėsi ir kiek atokiau miesto branduolio, pavyzdžiui, Smėlio (rus. *Песчанная*, dab. Griunvaldo) gatvėje pastatyta pramonininkų Tilmansų vila⁹¹, Michailo (rus. *Михайловский*, dab. Vytauto) prospekte – alaus daryklos I. Volfo namas⁹². Beje, jei statyti namai miesto centrinėse gatvėse turėjo prekybinę ir gyvenamąją paskirtį, tai toliau centro – vien gyvenamąją. Visa tai leidžia teigti, kad namams statyti pasirinktos vietos ir pastatų kokybė liudija turtingiausių ir sėkmingiausių miesto gyventojų rezidencinės zonos susiformavimą ne tik miesto branduolio ir jam artimose gatvėse, bet ir atokiau centro. Miesto elito ir sėkmingesnių miesto gyventojų sukurtų rezidencinių zonų tūris, užpildytas prabangiais, pagal naujausias to meto technologijas pastatytais ir įrengtais statiniais, reprezentavo naująjį Kauną, brėžė naują tvarką gyvenančio modernaus naujojo miesto ribą.

Šalia turtingiausių miesto gyventojų rezidencijos zonų kūrėsi ne tokia sėkminga, mažiau pajamų turinti vidurinė miesto klasė, turinti savo tradicijas, elgsenos modelius ir socialinius iššūkius. Kaune šios socialinės grupės erdvė susekama pagal sodybinio tipo medinius namus, paprastai vieno aukšto, dažnai su patalpomis mansardose. Namai buvo pritaikomi ne tik savininko šeimai gyventi, bet neretai skirti nuomai ir / arba komercijai.

⁸⁸ Apie 1870–1914 m. pasiturinčių vilniečių koncentracijos erdves (trečiosios ir ketvirtosios miesto zonų lokalizaciją) žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 116–117.

⁸⁹ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 174.

⁹⁰ Ten pat, p. 181–182.

⁹¹ Ten pat, p. 176.

⁹² LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 100.

Sodybinio tipo namus statėsi smulkūs bajorai, valdininkai, kariškiai. Jų daugiausia statyta centrinėje miesto dalyje, kiek atokiau nuo Vilniaus gatvės ir Nikolajaus prospekto (A. Mickevičiaus, V. Putvinskio, Karo ligoninės, Būgos, Jonavos ir kitose gatvėse)⁹³. Medinių namų Kauno miestiečiai statėsi ir prie pagrindinių Naujamiesčio gatvių: Donelaičio, Vytauto, Miško, Kęstučio, Tunelio. Be to, tokių namų statyta prie Savanorių prospekto ir Žaliakalnyje⁹⁴. Ši papėdė palei Viliją (Nerį) nutiestoje Jonavos gatvėje virto valstybės tarnautojų rezidencinė zona. Kiek daugiau pajamų turintys paprasti miestiečiai rezidavo Žaliakalnio viršutinėje terasoje, o teritoriją tarp Vytauto prospekto ir Ažuolyno parko pasirinko kotedžų ir dvarelių savininkai. Šių pastatų būta Būgos, Baritonų, Trakų, Dainos gatvėse⁹⁵.

Greičiausiai mažesnių statybos kaštų medinių namų paplitimo arealas ir žymėjo Kauno vidurinės klasės kuriamą rezidencinę zoną aplink miesto centrą pigesnės kainos žemės sklypuose. Jos paplitimą žymėjo ir miesto pakraščiuose statyti nuomojami namai, pavyzdžiui, Tunelio gatvės nuomojamas namas Nr. 17, kuriame buvo maži vieno kambario ir virtuvės butai, turėję sugretintus įėjimus iš prieangių, statytas veikiausiai geležinkelio tarnautojams⁹⁶. Pirmi nuomojami namai (statyti daugiausia pirklių žydų), anot N. Lukšionytės-Tolvaišienės, išdygo XIX a. septintuoju–aštuntuoju dešimtmečiais, kai planavimo schema dar nebuvo nusistovėjusi⁹⁷. Jų statyta ir Senamiesčio dalyje (Kurpių g. 16–18, Vilniaus g. 19, 64, 69, 72, 74, Vilniaus g. 34 / Zamenhofo g. 7–9), ir Naujamiestyje (S. Daukanto g. 15, 25 / 1, Kęstučio g. 54 / 7, 9, Laisvės al. 15, 30, 57 / 17, 72, 75, 80 / 24, 99, Maironio g. 22, V. Putvinskio g. 42, Vasario 16-osos g. 8)⁹⁸. Namų tipų pasiskirstymas miesto erdvėje rodo ketvirtosios zonos kūrimąsi miesto centre ir jam gretimose gatvėse, o trečiosios zonos kūrimasis už ketvirtosios zonos liudija trečiosios ir ketvirtosios zonų apsikeitimą vietomis. Tačiau Kauno centrui ir jo gretimoms kvartalams būdinga medinių ir mūrinių namų kaimynystė liudija ir kitą faktą: šiame miesto modernėjimo etape (iki 1914 m.) rezidencinių (trečiosios ir ketvirtosios) zonų atskirtis dar nebuvo galutinai išryškėjusi.

Pereinamosios Kauno miesto zonos rekonstrukcija

Antrosios (E. Burgesso modelyje – pereinamosios, apgyvendintos neturtingiausių miesto gyventojų) zonos kūrimąsi už trečiosios ir ketvirtosios zonų ribų, tikėtina, liudija miesto paribiuose įsikūrę darbininkų „barakai“ ir namai, skirti nuomoti nekvalifikuo-

⁹³ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 173.

⁹⁴ Ten pat, p. 174–177.

⁹⁵ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 137–147.

⁹⁶ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 174–175.

⁹⁷ Ten pat, p. 173.

⁹⁸ Ten pat, p. 184–185, 467.

tiems darbininkams. Pereinamoji zona, kaip ir Vilniuje⁹⁹, formavosi šalia vidurinės klasės apgyvendintų kvartalų, miesto pakraščiuose, artimuose priemiesčiuose, šalia fabrikų ir geležinkelio.

Kaune viena tokių zonų išryškėjo miesto šiaurinėje ir šiaurės vakarų dalyje, kai 1863 m. Vilijampolėje buvo pastatytas R. Volfo garinis alaus bei salyklo fabrikas ir 1868 m. atsiradė Finkelšteino degtukų fabrikas, o Žaliakalnyje 1864 m. buvo atidarytas pirklio Mejerio Eleijašo Volperto degtukų fabrikas ir kalno šlaito dalį palei Viliją (Nerį) prie plento į Daugpilį ir Sant Peterburgą 1866 m. užėmė būsimosios „Ragučio“ bravoro pastatas (Savanorių pr. 7–9)¹⁰⁰. Miesto pietuose – Žemutinių Šančių teritorijoje – susikūrė kitas pramoninis rajonas, kuriame buvo atidaryta I. Volfo ir F. Engelmano alaus darykla, Mykolų Rekošų „Minervos“ (1862), M. Šuvalo „Marso“ (1869), brolių Tilmansų „Vulkano“ (1867), brolių Šmidtų (1869) metalo apdirbimo, vinių, žemės ūkio mašinų ir ketaus liejinių gamyklos ir fabrikai¹⁰¹. Pasak N. Lukšionytės-Tolvaišienės, fabrikai apėmė didelę teritoriją – visą Nemuno pakrantę prie dabartinės Kaunakiemio gatvės, o I. Volfo ir F. Engelmano alaus darykla, pastatyta buvusioje Karmelitų jurisdikcijoje prie Nemuno ir Girstupio upelio, XIX a. antrojoje pusėje išaugo į didžiausią mieste pramonės įmonių zoną: užėmė sklypą tarp Donskajos g. (rus. Донская, dab. M. K. Čiurlionio) ir Alaus skg., Ligoninės (rus. Малая Госпитальная, dab. Kaunakiemio) gatvės. Tad I. Volfo ir F. Engelmano alaus darykla kartu su brolių Tilmansų gamykla užėmė plotą nuo Karmelitų bažnyčios iki sankryžos su M. K. Čiurlionio gatve¹⁰².

Susitelkę fabrikai ir šalia jų XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje paplitusi patronalinė statyba¹⁰³, perimta iš tuomet Vakarų Europoje populiarios miestų-sodų kūrimo

⁹⁹ Apie pereinamąją miesto zoną 1870–1914 m. Vilniuje žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 117–119.

¹⁰⁰ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 107.

¹⁰¹ Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы Департамента Торговли и Мануфактур. Издание 3-ье исправленное и значительно дополненное, с. 378, 392, 662.

¹⁰² LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 99–100, 104.

¹⁰³ Engelmano alaus daryklos vadovybė prie Kaunakiemio ir M. K. Čiurlionio gatvių sankirtos, buvusioje sodo teritorijoje, pastatė kazarmų (barakų) tipo namus darbininkams (neišliko). Juos sudarė vienodi (apie 17 kv. m) kambariai, išdėstyti abipus koridoriaus. Tilmansai netoli fabriko ir Karmelitų bažnyčios pastatė valgyklą, kuri 1909 m. buvo padidinta ir pritaikyta darbininkų klubui ir teatrui (Kaunakiemio g. 9). Plačiau žr.: LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmo laikotarpio architektūra, p. 166; LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 99–100, 104.

idėjos¹⁰⁴, darbininkų apgyvendinti kvartalai Šančiuose¹⁰⁵, Žaliakalnyje¹⁰⁶, Vilijampolėje, kuri remiantis Rusijos imperijos tradicija dėl ten gausiai išikūrusių darbininkų imta vadinti „slabada“¹⁰⁷, geležinkelininkams statytų nuomojamų namų kvartalas¹⁰⁸ lėmė, kitaip nei E. Burgessio „koncentriniam miesto modelyje“, kad antroji (pereinamoji) zona formavosi už trečiosios ir ketvirtosios zonų ribų, kuri vėliau, tikėtina, virs į kvalifikuotų darbininkų apgyvendintą rezidencinę zoną. Prielaidą apie kvalifikuotų darbininkų zonos kūrimąsi Kauno paribiuose leidžia daryti Antano Daniliausko tyrimas¹⁰⁹. Jame

¹⁰⁴ Miesto-sodo koncepciją 1898 m. sukūrė anglas Ebenezeris Howardas. Ji buvo išdėstyta novatoriškame ir daug pasekmių turėjusiame veikale *Rytdienos miestai-sodai*. Žr. HOWARD, Ebenezer. *Garden Cities of To-morrow*. Eastbourne, East Sussex: Attic Books, 1985. Šios koncepcijos esmė: susieti kaimo ir miesto privalumus viename (organiškame) urbanistiniame darinyje. E. Howardas, remdamasis ekonominiiais skaičiavimais, pateikė pasiūlymą perkelti gyventojus iš perpildytų miestų į kaimo regionus, kuris reiškę miestų-sodų, kaip žemę valdančių kooperacinių bendrovių, steigimą. Pagal jo planą, uždara akcininkų bendruomenė turėjo įsigyti 6 000 akrų sklypą, o vieną šeštadalį šio ploto turėjo užimti pats miestas-sodas, išdėstytas koncentriniais ratais, dalijančiais jį į šešias zonas su sodu ir viešaisiais bei administraciniais pastatais centre ir aplink besidriekiančiomis gyvenamųjų namų teritorijomis. Pramonės įmonėms ir fabrikams buvo skirta išorinė zona, juosiamą geležinkelio linijos ir už jos nusidriekusios žemės ūkiui skirtos teritorijos. Pasielkus 30–32 tūkstančių gyventojų skaičių urbanistinė plėtra perkeliama į kitą analogišką darinį, taip kuriant nedidelių, ekonomiškai savarankiškų urbanistinių vienetų tinklą. Plačiau apie E. Howardo miesto-sodo koncepciją žr. SAMALAVIČIUS, Almantas. *Urbs ir Civitas*: Lewiso Mumfordo urbanistika (tęsinys). *Logos*, 2009, t. 59, p. 159–162; VANAGAS, Jurgis. *Miesto teorija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 111–117; BATCHELOR, Peter. The Origin of the Garden City Concept of Urban Form. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 1969, Vol. 28, No. 3, p. 184–200.

¹⁰⁵ Pasak Solveigos Lukminaitės, dar 1913 m. *Lietuvos žiniuose* rašyta apie prastas darbininkų gyvenimo sąlygas, prastą būstą, kitur akcentuota, kad Šančiai – tai neturtingų darbininkų, kareivių rajonas. Žr. LUKMINAITĖ, Solveiga. *Šančių įvaizdis Lietuvos spaudoje XX a. 3–4 dešimtmečiais*. *Kauno istorijos metraštis*, 2016, Nr. 16, p. 264.

¹⁰⁶ Neatsitiktinai tarpukariu (1918–1940 m.) Žaliakalnio šiaurinėje dalyje, šlaite virš dabartinės Jonavos gatvės, išikūrė darbininkų varguomenės lūšnų kvartalas, vadintas Brazilka. Pasak Pauliaus Tautvydo Laurinaičio, šios teritorijos dalys pasižymėjo dideliu gyventojų skurdu ir savavališkų statybų gausa. Brazilijos kvartalo formavimosi pradžią galima tiesiogiai sieti su būsto trūkumu pirmojo pokario laikotarpiu. Žr. LAURINAITIS, Paulius Tautvydas. Kauno Žaliakalnio vakarinės dalies architektūrinė ir urbanistinė raida tarpukariu (1918–1940 m.). *Kauno istorijos metraštis*, 2013, Nr. 13, p. 244.

¹⁰⁷ *Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г.* Санкт Петербург: тип. К. Вульфа, 1863, ч. I, раздел XXI (Ковно), с. 3.

¹⁰⁸ Geležinkelio žinyba XIX a. pabaigoje statė namus savo tarnautojams ir darbininkams. Vyravo pailgo vienaukščio namo tipas (A. Juozapavičiaus pr. 96). Aukštesnių rangų tarnautojai gyveno dviejų aukštų namuose (M. K. Čiurlionio g. 4, iš viso 16 pastatų, 24 namuose A. Juozapavičiaus g. (12 medinių ir 10 mūrinių vieno aukšto, 2 mūriniai trijų–keturių aukštų) ir keliuose Tunelio ir Drobės gatvėse). Žr. LUKŠIO-NYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, p. 63–64.

¹⁰⁹ Seniausius darbininkų gyvenamuosius namus A. Daniliauskas datuoja 1850–1860 m., t. y. laikotarpiu, kai Šiaurės vakarų krašto miestuose pradėjo formuotis pramonė. Išplanavimu ir konstrukcijomis darbininkų namai pritampa prie bendros XIX a. antrosios pusės ir XX a. dviejų pirmųjų dešimtmečių statybos visumos. Socialiniu požiūriu namai suskirstomi į tris grupes: 1) namai, statyti darbininkams nuomoti; 2) vidutinių pajamų miestiečių namai, skirti gyventi ir darbininkams nuomoti; 3) darbininkams priklausę namai. Žr. DANILIAUSKAS, Antanas. Kauno proletarų gyvenamosios patalpos XIX–XX amžiais (1. Pastatai). *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1968, t. 2 (27), p. 133, 134.

nurodyta, kad namus, skirtus nuomoti ar tik iš dalies nuomoti vien tik darbininkams, statėsi vidutinių pajamų miestiečiai, taip pat prakutę darbininkai, norintys apgyvendinti savo šeimas. Daugelis minimų namų buvo aukštaitiškų pirklių tipo, statytų kaimuose prie miesto gyvenusių valstiečių, kurie vėliau ėmė dirbti pramonėje, o jų sodybos buvo įtrauktos į besiplečiančio miesto ribas¹¹⁰. Tokios zonos formavosi plečiantis miestui ir į jo urbanistinę struktūrą įtraukiant priemiesčius („slabadas“), turinčias absoliučiai kaimišką struktūrą¹¹¹. Pažymėtina, kad XIX a. pabaigoje Šančiuose dar negausiai pradėti statyti kotedžai¹¹², greičiausiai, rodo itin kvalifikuotų darbininkų kūrimąsi Kaune. Jie pamažu, siekdami apleisti antrosios zonos ribas, klojo pamatus penktajai (E. Burgeso modelyje – priemiestinei, apgyvendintai vidurinės klasės, nebeįsitekusi miesto ribose ir pajudėjusiai į miesto neapstatytą periferiją) zonai. Toks šalia antrosios zonos kvalifikuotos darbo klasės kūrimasis, pastebėtas Kaunui artimuose priemiesčiuose, būdingas ir Vilniaus buvusių artimų priemiesčių zonoms (Šnipiškių pradžia, Naujamiesčiui, Paupiui)¹¹³.

Išvados

Čikagos miesto sociologijos mokyklos atstovo E. Burgeso „koncentrinis miesto modelis“ laikytinas geriausiai išplėtotą ir plačiausiai taikoma modernaus miesto socioekologinės struktūros ir plėtros intensyviuoju urbanizacijos laikotarpiu (XIX a. antroji – XX a. pirmoji pusė) aiškinimo koncepcija. Pagal šį idealiai tipišką „koncentrinį miesto modelį“ konkretaus modernaus miesto socioekologinė struktūra ir plėtra analizuojama per penkių miesto zonų (kuriose reziduoja skirtingais socioekonominiais ir sociodemografiniais požymiais išsiskiriantys miestiečiai) prizmę. Šių koncentrinų zonų seka yra tokia: 1) miesto centro zona (labiausiai komercializuota zona); 2) pereinamoji miesto zona (nekvalifikuotos darbo klasės zona); 3) kvalifikuotos darbo klasės zona; 4) rezidencinė miesto zona (turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkių zona); 5) priemiesčio miesto zona (gausėjančios vidurinės klasės zona). Šių zonų buvimas rodo modernios miesto visuomenės struktūros egzistavimą, pasireiškiančios skirtinga specializacija, ekonominiu ir socialiniu statusu, gebėjimu konkuruoti dėl ribotos erdvės intensyviuoju urbanizacijos laikotarpiu.

¹¹⁰ Žr. DANILIAUSKAS, Antanas. Kauno proletarų gyvenamosios patalpos XIX–XX amžiais (1. Pastatai). *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1968, t. 2 (27), p. 134.

¹¹¹ *Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г.*, ч. I, раздел XVI (Вильно), с. 3.

¹¹² Šie kotedžai su dviem išėjimais į lauką savo išplanavimu buvo panašūs į kvadratą, padalytą į keturias patalpas, naudojamas kaip trys tarpusavyje sujungti kambariai ir virtuvė. Žr. DANILIAUSKAS, Antanas. Kauno proletarų gyvenamosios patalpos XIX–XX amžiais (1. Pastatai), p. 136.

¹¹³ Apie priemiestinės miesto zonos apraiškas 1870–1914 m. Vilniuje žr. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULE-VIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą, p. 120–121.

XIX a. antrosios pusės Kauno branduolį (labiausiai komercializuotą zoną) funkcinio požiūriu žymėjo įsikūrusios įvairios valdžios įstaigos ir komercinės įmonės, kitos valstybinės ir privačios organizacijos, socialiniu – miesto elito ir pasiturinčių gyventojų gyvenamieji namai. Tad, kitaip nei E. Burgesso modelyje, Kauno centrą ir jo gretimus kvartalus užėmę turtingiausi miesto gyventojai (pirkliai, bankininkai, aukštieji valdininkai, bajorai, komersantai) lėmė rezidencinės (ketvirtosios) zonos kūrimą šalia miesto centro, iš esmės aplink miesto branduolį. Šalia ketvirtosios kūrėsi trečioji (kvalifikuotos darbo klasės) zona. Pereinamoji (antroji) zona, apgyvendinta nekvalifikuotos darbo klasės ir neturtingiausių miesto gyventojų, Kaune formavosi atokiau nuo miesto centro, pramoniniuose priemiesčiuose, t. y. už trečiosios ir ketvirtosios zonų ribų.

Kauno modernėjimo etape (iki 1914 m.) trečiosios ir ketvirtosios zonų apsigėtimą vietomis lėmė žemas urbanizacijos lygis, staigus miesto raidos šuolis, pakankamai turtingų gyventojų sluoksnio nebuvimas. Dėl tos pačios priežasties antroji zona (pereinamoji, t. y. nekvalifikuotos darbo klasės, zona) formavosi miesto paribiuose, priemiesčiuose, užimdama E. Burgesso modelyje ketvirtoje vietoje esančią rezidencinę miesto (turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkių) zoną. Penktajai (priemiesčio) zonai gali būti priskirti į Kauno miestą neįtraukti artimieji priemiesčiai. Tačiau tiriamuoju laikotarpiu šiuose priemiesčiuose pradėjo kurtis kvalifikuotos darbo klasės namų ūkiai, kas yra priešinga E. Burgesso modeliui, kuriame priemiesčio miesto zonoje reziduoja gausėjančios vidurinės klasės atstovai. Be to, priemiesčių autonomijai išlaikyti buvo palankus ir kalvotas kraštovaizdis, natūraliais barjeriais skirstęs teritoriją į miesto užimtus plotus upių slėnyje ir kalvotus priemiesčius.

Savitas koncentrinų zonų išsidėstymas Kaune 1870–1914 m. laikotarpiu pirmiausia rodo universalaus miesto zonų (E. Burgesso teorijos požiūriu) nebuvimą. Kauno rajonų funkcijos ir rajonų gyvenamųjų namų kokybė, juose susikongravusių gyventojų kontingentas ir jų profesinis išsiskyrimas, pajamos ir kuriami rezidenciniai skirtumai veikiau leidžia kalbėti ne apie zonas, bet apie prestižinius ir neprestižinius rajonus. Kita vertus, gauti tyrimo rezultatai nėra laikytini tyrimo nesėkme, veikiau – atvirkščiai. Atskleista Kauno specifika rodo, kad mažų industrializacijos tempų Lietuvos gubernijų miestuose kylančių socialinių grupių kolonizacijos procesas nebuvo užbaigtas, o Kaune, kaip ir Vilniuje, modernizacija vėlavo, lyginant su XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios Vakarų moderniaisiais miestais (ypač JAV), kurių tyrimai tapo E. Burgesso „koncentrinio miesto modelio“ kūrimo pagrindu.

Šaltiniai ir literatūra

1. *Города России в 1904 году. Издание Центрального статистического комитета МВД. Санкт Петербург: тип. Н. А. Ныркина, 1906.*

2. *Города России в 1910 году. Издание Центрального статистического комитета МВД.* Издание Центрального статистического комитета МВД. Санкт Петербург: тип. Н. А. Ныркина, 1914.
3. *Двадцатипятилетние городского общественного управления в гор. Ковне.* Издание Ковенской городского общественного управления. Составил городской секретарь И. С. Горбачевский. Ковна: тип. Губернского правления, 1903.
4. Журнальное постановление Ковенской Городской Думы от 7 мая 1915 г. № 45. KRVA, f. I-61, ар. 3, б. 84.
5. *Ковенское зеркало*, 1910, № 1, 2.
6. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния.* Сост. Д. Афанасьев, член-сотрудник Имперского Русского Географического Общества. Санкт Петербург: тип. товарищества «Общественная польза», 1861; Ковенская губерния за время 1843–1893. Ковна, 1893.
7. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1875 год.* Ковенский губернский статистический комитет, 1874.
8. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год.* Издание Ковенского Губернского Статистического Комитета. Составил член-секретарь комитета К. Гуковский. Ковно: тип. Губернского правления, 1903.
9. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1906 год.* Издание Ковенского Губернского Статистического Комитета. Составил член-секретарь комитета К. Гуковский. Ковна: тип. Ковенского губернского правления, 1905.
10. *Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы Департамента Торговли и Мануфактур.* Издание 3-ье исправленное и значительно дополненное. Сост. П. А. Орлов и С. Г. Будагов. Санкт Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894.
11. *Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г.* Санкт Петербург: тип. К. Вульфа, 1863, ч. I, раздел XXI (Ковно), с. 3.
12. ASTRAMSKAS, Arūnas. *Kauno gubernijos miestų savivalda 1876–1915 metais.* Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.
13. *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas.* Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.
14. BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara; MEDIŠAUSKIENĖ, Zita; MIKNYS, Rimantas. *Lietuvos istorija. VIII tomas I dalis: Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia.* Vilnius: Baltos lankos, 2011.
15. BATCHELOR, Peter. The Origin of the Garden City Concept of Urban Form. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 1969, Vol. 28, No. 3, p. 184–200.
16. BOUND, Michael. *Urban Social Theory: City, Self and Society.* South Melbourne, Vic: Oxford University Press, 2004.
17. BROWER, Daniel. *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900.* Berkeley: University of California Press, 1990.

18. BURGESS, Ernest W. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. *Publications of the American Sociology Society*, 1924, Vol. 18, No. 1, p. 85–97.
19. BURGESS, Ernest W. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 47–62.
20. BURGESS, Ernest W. Residential Segregation in American Cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1928, Vol. 140, No. 1, p. 105–115.
21. CORRISIN, Stephen. Urbanization and the Baltic Peoples: Riga and Tallinn before the First World War. *East European Quarterly*, 1978, Vol. 12, No. 1, p. 69–84.
22. DIJOKIENĖ, Dalia. Lietuvos miestų istorinių priemiesčių genezės, raidos ir vertybių ypatumai (Kaunas, Klaipėda, Kėdainiai). *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2006, t. 30, Nr. 4, p. 193–203.
23. DIJOKIENĖ, Dalia. Vilniaus istorinių priemiesčių genezės, raidos ir vertybių ypatumai. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2006, t. 30, Nr. 2, p. 78–86.
24. DIJOKIENĖ, Dalia; DŽERVUS, Petras. XX a. masinės statybos gyvenamųjų kompleksų fenomenas Lietuvoje europiniame industrinės statybos kontekste. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2011, t. 35, Nr. 2, p. 92–103.
25. ČIUPAILAITĖ, Dalia. *Būsto projektai kaip nauja erdvė posocialistiniame mieste*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05S). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
26. ČIURLIONIENĖ, Indrė. Vilniaus miesto plano transformacijos XVIII a. pab. – XIX a. *Urbanistika ir architektūra = Town Planning and Architecture*, 2009, t. 33, Nr. 1, p. 11–19.
27. GLEMŽA, Liudas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.
28. DANILIAUSKAS, Antanas. Kauno proletarų gyvenamosios patalpos XIX–XX amžiais (1. Pastatai). *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1968, t. 2 (27), p. 131–144.
29. GOTTDIENER, Mark; FEAGIN, Joe R. The Paradigm Shift in Urban Sociology. *Urban Affairs Review*, 1988, Vol. 24, No. 2, p. 163–187.
30. GROSS, Matthias. Human Geography and Ecological Sociology: The Unfolding of a Human Ecology, 1890 to 1930 – and Beyond. *Social Science History*, 2004, Vol. 28, No. 4, p. 575–605.
31. GUDAVIČIUS, Edvardas. *Miestų atsiradimas Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1991.
32. HOWARD, Ebenezer. *Garden Cities of To-morrow*. Eastbourne, East Sussex: Attic Books, 1985.
33. *Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės: straipsnių rinkinys*. Sudarė Alma Lapinskienė. Vilnius: Literatūros ir tautosakos institutas, 2010.
34. JAADLA, Hannaliis; PUUR, Allan. The Impact of Water Supply and Sanitation on Infant Mortality: Individual-level Evidence from Tartu, Estonia, 1897–1900. *Population Studies*, 2016, Vol. 70, No. 2, p. 163–179.
35. JAYARAM, Narayana. Revisiting the City: The Relevance of Urban Sociology Today. *Economic and Political Weekly*, 2010, Vol. 45, No. 35, p. 50–57.

36. KRANIAUSKAS, Liutauras; GEDUTIS, Aldis; ACUS, Arūnas; KRANIAUSKIENĖ, Sigitā; VILUCKIENĖ, Jolita; SPIRIAJEVAS, Eduardas. *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.
37. LAKAČAUSKAITĖ-KAMINSKIENĖ, Regina. *Miestiečio gyvenamosios erdvės modernizacija XX a. Du atvejai: tarpukario Kaunas ir sovietinis Vilnius*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2018.
38. LAURINAITIS, Paulius Tautvydas. Kauno Žaliakalnio vakarinės dalies architektūrinė ir urbanistinė raida tarpukariu (1918–1940 m.). *Kauno istorijos metraštis*, 2013, Nr. 13, p. 239–258.
39. LEWIS, Robert A.; ROWLAND, Richard H. Urbanization in Russia and the USSR: 1897–1966. *Annals of the Association of American Geographers*, 1969, Vol. 59, No. 4, p. 776–796.
40. *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, t. I. Redaktorių kolegija: Jonas Minkevičius (redaktorių kolegijos pirmininkas) [et al.]. Vilnius: Mokslas, 1988.
41. *Lietuvos architektūros istorija: nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. II. Redaktorių kolegija: Algė Jankevičienė (redaktorių kolegijos pirmininkė) [et al.]. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
42. *Lietuvos architektūros istorija: nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. III. Redakcinė kolegija: Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė (mokslinė redaktorė) [et al.]. Vilnius: Architektūros ir statybos institutas, Savastis, 2000.
43. LUKMINAITĖ, Solveiga. Šančių įvaizdis Lietuvos spaudoje XX a. 3–4 dešimtmečiais. *Kauno istorijos metraštis*, 2016, Nr. 16, p. 257–275.
44. LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje (*Acta Academia Artium Vilnensis*, t. 18). Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000.
45. UKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001.
46. MEKAS, Karolis; MIŠKINIS, Algimantas; OKSAS, Jurgis. Mišraus plano miestai ir miesteliai. Iš: *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, t. I. Redaktorių kolegija: Jonas Minkevičius (redaktorių kolegijos pirmininkas) [et al.]. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 77–87.
47. MILICEVIC, Aleksandra S. Radical Intellectuals: What Happened to the New Urban Sociology? *International Journal of Urban and Regional Research*, 2001, Vol. 25, No. 4, p. 759–783.
48. MIŠKINIS, Algimantas. Lietuvos miestai ir miesteliai nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. septintojo–aštuntojo dešimtmečio. Iš: *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. vidurio iki XIX a. vidurio*, t. II. Redaktorių kolegija: Jonas Minkevičius (redaktorių kolegijos pirmininkas) [et al.]. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 199–267.
49. MIŠKINIS, Algimantas. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius: Mokslas, 1991.
50. MIŠKINIS, Algimantas. Urbanistinė raida. Iš: *Kauno architektūra*. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 7–32.

51. NORKUS, Zenonas. Maxo Weberio 'idealieji tipai' ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija. *Istorija*, 1999, t. 42, p. 42–48.
52. NORKUS, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
53. NORKUS, Zenonas. Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 9–36.
54. *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas: straipsnių rinktinė*. Sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
55. OWENS, Robert B. Mapping the City: Innovation and Continuity in the Chicago School of Sociology, 1920–1934. *The American Sociologist*, 2012, Vol. 43, No. 3, p. 264–293.
56. PARK, Robert E. The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: University of Chicago Press, 1925, p. 1–46.
57. PARK, Robert E. The City as a Social Laboratory. In: *Chicago: An Experiment in Social Science Research*. Ed. T. V. Smith, L. D. White. Chicago: University of Chicago, 1929, p. 1–19.
58. POCIŪNAS, Arvydas. Kauno tvirtovės žlugimas. *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 93–104.
59. POCIŪNAS, Arvydas. Garlaiviai Kauno tvirtovėje. *Kauno istorijos metraštis*, 2002, Nr. 3, p. 99–104.
60. QUINN, James A. The Burgess Zonal Hypothesis and its Critics. *American Sociological Review*, 1940, Vol. 5, No. 2, p. 210–218.
61. RIEMER, Svend. The Nucleated City. *The British Journal of Sociology*, 1971, Vol. 22, No. 3, p. 231–239.
62. RUZGIENĖ-AKMENYTĖ, Vilma; MILERYTĖ, Giedrė. *Volfas Engelman: bravoro istorija nuo 1853 m.* Kaunas: Kopa, 2011.
63. SAFRONOVAS, Vasilijus. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.
64. SAMALAVIČIUS, Almantas. *Urbs ir Civitas: Lewiso Mumfordo urbanistika (tęsinys)*. *Logos*, 2009, t. 59, p. 155–162.
65. SASSEN, Saskia. Urban Sociology in the 21st Century. In: *21st Century Sociology, vol. 1: A Reference Handbook*. Ed. C. D. Bryant, D. L. Peck. Sage Publications, Inc., 2007, p. 476–486.
66. SMITH, David A. The New Urban Sociology Meets the Old: Re-reading Some Classical Human Ecology. *Urban Affairs Review*, 1995, Vol. 30, No. 3, p. 432–457.
67. STATKUTĖ, Kristina. Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m. *Kauno istorijos metraštis*, 2004, Nr. 5, p. 149–195.
68. STEPONAITYTĖ, Nijolė. Kauno tvirtovės projektavimas ir statyba. *Urbanistika ir architektūra*, 2001, t. 25, Nr. 3, p. 15–27.

69. SZELENYI, Ivan. *Urban Inequalities under State Socialism*. London: Oxford University Press, 1983.
70. TEREŠKINAS, Artūras; ŽILYS, Apolonijus. Emocijos ir socioerdvinė segregacija Lietuvos didmiesčiuose: ar aš galiu ką nors pakeisti? *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas = Culture and Society: Journal of Social Research*, 2013, Nr. 4 (2), p. 11–35.
71. *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*. Ed. by Donald J. Bogue. Chicago: Community and Family Center, 1974.
72. *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie. Chicago: University of Chicago Press, 1925.
73. THURSTON, Robert. *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914*. New York: Oxford University Press, 1987.
74. VAIŠKIENĖ, I. Kauno fortų kompleksas, kareivinių pastatai Kaune. Iš: *Apsaugos problemos. Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Kaunas, 2003, p. 43–50.
75. VANAGAS, Jurgis. *Miesto teorija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003.
76. WEBER, Max. *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*. Iš vokiečių k. vertė dr. J. Pajaujis. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1929.
77. ŽIEMELIS, Darius; AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Modernaus miesto plėtra: socioekologinės koncepcijos ir jų recepcija analizuojant 1870–1914 metų Vilniaus miesto struktūrą. *Lietuvos istorijos studijos*, 2018, t. 41, p. 103–128.
78. ŽILYS, Apolonijus. Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po)sovietinis ar vakarų miestas? *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas = Culture and Society: Journal of Social Research*, 2014, Nr. 4 (2), p. 67–101.
79. ŽILYS, Apolonijus. *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05S). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius, 2015.
80. WIRTH, Louis. Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 1938, Vol. 44, No. 1, p. 1–24.

Modern City as a Socioecological Structure: Experimental Analysis of the Structure and Development of Kaunas City in 1870–1914

Aelita Ambrulevičiūtė, Darius Žiemelis

Vilnius University, Faculty of History, Department of Theory of History and History of Culture, Universiteto St. 7, Vilnius, Lithuania
e-mail: aelita@fan.lt, dariusziemelis@inbox.lt

Summary

The article analyzes the socioecological structure of Kaunas city (one of the centers of the Russian Empire's provinces) in 1870–1914 based on the ideas for the analysis of the structure and development of modern cities proposed by the Chicago School of Sociology. The application of Burgess's "Concentric City Model" made it possible to analyze the Kaunas socioecological structure in 1870–1914 and to answer the question: In what stage of modern urban structure and development was the Kaunas city during the period under investigation? The findings suggest a different arrangement of concentration zones in Kaunas in the period 1870–1914 compared to the Burgess model. The functions of Kaunas districts and the quality of their residential buildings, the contingent of the residents concentrating in them and the occupational layout of the population, income and the resulting differences allow us to state that the origin of concentric zones (or their segments) visible in Kaunas during the period in question is not a unique feature of Kaunas development/expansion. Instead, it shows that the process of the colonization of emerging social groups in the cities of the late industrialization in Lithuanian provinces was not completed, and modernization was late in Kaunas, as well as in Vilnius, compared to modern cities in the Western world (especially in the USA) in the period from the 2nd half of the 19th to the beginning of the 20th century.

Įteikta / Received 2018 08 20
Priimta / Accepted 2018 11 12